

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Татарські набіги на Волинь в XVI – першій половині XVII ст.»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61

спеціальності 032 Історія та археологія

освітньо-професійної програми

“Історія та археологія”

Богун Наталія Олексіївна

Керівник - доцент, кандидат історичних
наук Атаманенко Віктор Борисович

Рецензент – доцент, кандидат історичних
наук Конопка Наталія Олегівна

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року)

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КРИМСЬКИЙ ХАНАТ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.....	7
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА ТА СИСТЕМА ОБОРОНИ ВОЛИНІ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ.....	31
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ВНАСЛІДОК ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ.....	52
Висновки до розділу 3.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. Про набіги Кримського ханату на сусідні держави добре відомо, вони досліджені вкрай мало. Спроби оцінити їхній вплив на економіку та демографію робилися багатьма дослідниками історії. Активніше цікавилися цією проблемою польські історики, причому їхні спостереження переважно стосуються володінь Речі Посполитої на Україні, що найбільше потерпали від набігів. Проте загалом справа не посунулася далі постановки проблеми. Я. Дашкевич, обґрунтовуючи актуальність наукового дослідження ясиря, звертає увагу на те, що на сьогодні навіть не існує повного реєстру татарських нападів на Україну. Очевидно, що без географічних та хронологічних контурів виснуть у повітрі спроби пояснити такі важливі аспекти організації набігів, як причини, мотивація, не кажучи про встановлення їхнього впливу на економіку, демографічно-соціальні наслідки. Причому останнє однаково важливе як для постраждалих країв, так і для організаторів нападів - Кримського ханату та Османської імперії.

Одним із помітних явищ у сучасній вітчизняній історичній науці стала активізація досліджень історії України. Посилення уваги до історичного минулого українського етносу позначилося зростаючою кількістю монографій і статей, у яких аналізуються його взаємини із порубіжними народами, у тому числі і з кочівниками Криму та Північного Причорномор'я.

Актуальність обраної теми для дослідження зумовлюється кількома чинниками. По-перше, до нас дійшли з різним ступенем збереженості пам'яток, які дають уявлення про тогочасні укріплення міст, замки і палаци, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди різних конфесій. Свого часу вони стали свідками як доленосних для всього українського етносу, так і локальних, менш значущих подій, що знаходять своє місце на сторінках військової історії краю: збройних конфліктів і воєн, нападів загонів турецьких і татарських можновладців, народних повстань, сутичок шляхетських кланів та ін.

Проблема набігів є актуальною. І не лише тому, що рацції, навіть за орієнтовними підрахунками, викликали значні переміщення населення і були одним з найважливіших явищ в історії народонаселення на Волині. Справа в тому, що повстання козацтва – центральна проблема історії України, в той чи інший спосіб пов'язується дослідниками з татарськими набігами. Проблема набігів, з іншого боку, є центральною в історії кримських татар, які були громадянами України. Тому ретельне дослідження й відверте обговорення цієї проблеми набуває політичної гостроти.

Історія вивчення проблеми. Одним із перших українських дослідників хронології татаро-турецьких нападів на українські землі за польськими хроніками Мартина та Іоахіна Бельських і Мацея Стрийковського склав Ярослав Дзира. При цьому він вказав на складність загальних статистичних підсумків, оскільки хроністи вкрай рідко наводять кількісні показники виведених невільників та сили ворога. Він вважав, що в джерелах перебільшують число невільників. Проте його думку не поділяв Ярослав Дашкевич, який вважав, що Крим і Туреччина забрали велику кількість українського народу.

Особливо цінні відомості про напади на українські землі містять Львівський літопис і Острозький літописець, які протягом 1498-1633 рр. фіксували спустошливі вторгнення татар. Дослідник Олександр Бевзо, який досліджував ці два джерела, зазначав, що вони мають значення першорядного джерела, оскільки склалися невдовзі після подій. Але цікавим є те, що в Острозькому літописцю зазначаються напади, згадок про які в інших джерелах відсутні.

Звісно, що є розбіжності між літописами і хроніками щодо чисельності виведеного до Криму ясиру та іноді доволі істотні. Це також стосується і кількості самого татарського війська, які коливаються кожен раз. Але в більшості випадках є перебільшеними.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі татарських набігів на Волинь в XVI – першій половині XVII ст.

Реалізація поставленої мети передбачає такі **завдання** дослідити:

1. становище Кримського ханату в XVI – першій половині XVII ст.;
2. військові сили та тактику нападів;
3. систему оборони від татарських загарбань;
4. демографічні втрати внаслідок татарських погромів.

Об'єктом дослідження є татарські набіги та їх вплив на розвиток України в період XVI – першої пол. XVII ст., а **предметом** – татарські набіги на Волинь в XVI – першій половині XVII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XVI – першої пол. XVII ст.

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Із загальнонаукових методи синтезу та аналізу, історичний, логічний. Аналіз дав можливість розглянути соціальну структуру, військові сили, тактику введення бою татарами, а також боротьбу проти них та демографічні втрати Волині, які були внаслідок татарських набігів. Історичний метод використовувався для пізнання предмету дослідження у хронологічній послідовності так встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Покращенню наукового дослідження сприяло використання спеціально-історичних методів роботи: хронологічного, історико-порівняльного. Хронологічний застосовувався, аби прослідкувати хронологію татарських набігів на Волинь.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Положення й висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані студентами для підготовки до семінарських занять, при написанні наукових робіт та статей, а

також для подальшого дослідження проблематики ролі татарський набігів на певну територію України, а саме на Волинь.

Структура роботи побудована за хронологічно-проблемними принципом, що уможливило розв'язання поставленої мети і окреслених завдань дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи – н сторінок, з яких основний текст становить н, список використаних джерел та літератури – н, додатки займають н сторінок.

РОЗДІЛ 1.

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ВІЙСЬКОВІ СИЛИ ТА ТАКТИКА ГРАБІЖНИЦЬКИХ НАПАДІВ

Кримський ханат як самостійна держава відділився від Золотої орди в першій половині XV ст., коли скористався її ослабленням, яке було викликане внутрішнім хаосом¹. Незалежним він був не довго, тому що того ж століття попав під залежність Османської імперії, яка неухильно нарощувала свою міць протягом XVI ст. Територія ханату складалася з Криму, але без найбагатшої його частини, тобто Південної. З 1475 року була турецькою провінцією зі столицею в Каффі (сучасне місто Феодосія)². Належала і смуга степів на узбережжі Чорного моря, що тягнулась від гирла Дніпра до Дону і простягалась аж на південь до гирла Кубані. Розташований в гирлі Дугу Азов належав Туреччині, як частина каффійської провінції. Землі були бідними, оскільки переважно були степовими, сухими і рівнинними та суровим кліматом. Картина Південної частини Криму представлялась інакшою. Місцевість була гористою, клімат м'який, а ґрунт родючий. По цьому зрозуміло, що це був найбагатший район півострова. Крим з'єднувався з Перекопським перешийком ширина якого близько 8 км³. Території розташовані між гирлом Дніпра і дельта Дунаю (Очаківське гирло) Чорного моря, які номінально належали Туреччині, на них також простягалась влада ханів. З 30-х років XVI ст. на цих територіях почали оселятися ногайці, які згодом переважали інші народи. Кочові орди в цьому районі були: очаківська, едисанська, білгородська, джамбуйлуцька⁴. Кожен з них визнавали ханів, приносили їм данину, брали участь у військових походах. Разом з тим від них

1 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. с. 21.

2 Там само. с.21-22.

3 Там само. с. 22.

4 Там само. с.22.

було чимало клопоту. Влада ханів була слабшою, ніж у Криму, і ногаї їй підпорядковувались, але неохоче. Особливі проблеми мали хани у Бессарабії (на землях між Дністром, Прутом і Дунаєм). Білгородська орда проявляли своє прагнення до незалежності від хана. Нав'язувати ногаям свою владу могли тільки сильні правителі татар. В основному панувало двовладдя, тому що ними управляли в головному порядку турецькі чиновники. Якщо говорити про відношення хана до не татарського населення, то він не мав ніяких прерогатив. Влада ханів на цих територіях була зумовлена співучастю правителів Криму при їх завоюванні в 1484 і 1538 роках⁵. Були території на яких вплив хана був найслабшим. Наприклад, це було в Добруджі. Слід згадати про черкесів, що населяли територію між Кавказом, Кубанню і Терекком, і які визнавали владу ханів. Однак часто обмежувались тільки подачею данини⁶. Були випадки, коли хани намагались розширити території свого впливу. Наприклад, над Великою Ногайською Ордою, яка кочувала в дельтах Волги і Яїка (річка Урал). Ці спроби приводили до визнання ханів, але це було тільки тимчасово і закінчилося все одно невдачею⁷.

Основою економіки було розведення коней, які згодом продавалися в Туреччину і Росію. Окрім коней, розводили велику рогату худобу й овець. Експортували сіль, мед, а також сушену і солону рибу. На півострові була поширена зернова культура, а на півдні Криму вирощували фрукти, овочі, вироблялася оливкова олія та вино. Однак найприбутковішою була работоргівля. Довгий час вона залишалась основою для процвітання багатьох татар. З метою придбання рабів здійснювались грабіжницькі експедиції на землі сусідів. Агатангел Кримський характеризує період з кінця XV і до XVII

5 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S. 23.

6 Кримський А. Історія Туреччини. К.; Л., 1996. С. 139.

7 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S. 23.

ст. як еру «систематичних хронічних спустошливих забігів татар на українські краї»⁸.

На вершині Криму стояла династія Гераїв. Свою генеалогію вони вели від Чингісхана. В середині династії не було рівності. Крім хана і вищих чинів, найбільше значення мали тільки ті, хто могли використовувати титул султана. Він належав тільки синам хана. Крім того, що вони мали право на трон, то займали вищі посади, командували армією. З другої половини XVI ст. род Гераїв складався виключно з нащадків Девлет Герая I (1551-1577), від якого згодом стали походити всі хани, які стояли при владі. Щодо решти членів династії, то в них була менш значуща роль⁹.

Велике значення мала кримська аристократія. Татарська громада була поділена на клани. На чолі кожного з них стояв бей в руках якого була зосереджена найбільша влада всередині клану. Спочатку головними були клани: Ширінов, Барінов, Кипчаков та Аргінов. Їх беям присвоювався титул Карачі-бея¹⁰. Саме вони створювали раду, яка відігравала велику роль у житті Криму. В їх обов'язки входило стверджувати ханів та стежити за дотриманням законів. В кожного клану було власне військо, і саме Карачі-беї очолювали його. Без їх згоди хан не міг прийняти рішень з найважливіших питань держави. В ієрархії родів протягом XVI ст. відбулись значні зрушення. Першість зберегли Ширіни, проте на друге місце висунувся ногайський клан Мансуров (Мангітов), а на третє рід Седжкутов¹¹.

Мансури прибули до Криму на початку XVI ст. і опинились серед татарської еліти. Баріни втратили своє значення і на рубежі XVI-XVII століть їх беї займали, скоріше за все, лише четверте місце в ієрархії¹². З числа

8 Кримський А. Історія Туреччини. К.;Л., 1996. С. 183.

9 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S. 26.

10 Там само. S.26-27.

11 Там само. S. 27.

12 Там само.

чотирьох головних кланів випали Кипчаки і Аргіни. Раніше згадане високе місце Ширінів було особливим. Вони були єдиними, хто міг укласти шлюб з правлячою сім'єю, а також мали право на шлюб з жінкою з Османської династії, не беручи до уваги Ґераїв. Бей Ширінов мав право скликати Курултай, тобто збори татар¹³.

Чотири найбільших роди мали велику військову силу, а решта – грали набагато меншу роль. Вперед серед них вибивалися Кіжати й Кунґрати. Аналогічна кланова система функціонувала в Казані. Варто також відзначити, що всі татари користувалися особистою свободою. Більшість з них були пастухами та фермерами. В тридцятих роках XVI ст. хан Сахіб Ґерай почав використовувати систему управління, засновану на османських зразках, оскільки хотів стати незалежним від впливу аристократії. Однак дана система вводилася дуже повільно. Для зміцнення своїх позицій з другої половини XVI ст. хани почали використовувати в Криму систему тімарів, яка також спиралась на османському зразку¹⁴.

Менше відомо про відносини, які склалися серед ногайців, у яких теж велику роль зіграв поділ на клани. Головним був вже раніше згаданий клан Мансурів. Іншими ногайськими родами були Мамаєв, Касаєв, Оракович, Джамблукі, Ор-Мехмеди, Токузов. Ногайською аристократією були мурзи. На відміну від інших татар, більшість з яких вели наприкінці XVI ст. осілий спосіб життя, ногаї залишалися кочівниками. Вони жили в примітивних, суворих умовах і досить часто на межі бідності. Основною їх існування було розведення коней, овець. Здобич здобута у сусідів, особливо в роки голоду, була способом вижити¹⁵.

13 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S. 27.

14 Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.: Университетская типография, 1887. С. 444.

15 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.28.

Варто приділити увагу й черкесам. Вони ділились на численні племена, утворюючи дві групи: західну (Адіджа) і східну (Кабардино-Балкарія). Спочатку вони були християнами, хоча язичництво зберігалось більш локально до початку XVIII ст.¹⁶. Іслам в сунітському варіанті з'явився в XVI ст., принесений татарами та ногаями. Його швидше прийняли в Кабардино-Балкарії, ніж в Адіджі, де поширився тільки в XVII ст. Перемога ісламу серед усього суспільства відбулася лише на початку XVIII ст., в чому важливу роль зіграла династія Гераїв. Соціальна структура відрізнялась в Адіджі й Кабардино-Балкарії. Феодальні відносини більш склалися в останньому, і соціальні розколи були жорсткіше. Існувало цілих тринадцять соціальних класів, серед яких можна виділити основні чотири групи. Перша, це князі, що стояли на чолі племен, в яких верховний князь носив титул валі¹⁷. Друга – дворянство, що розділялось на чотири категорії, з різноманітними правами й обов'язками. Найчисленнішими були вільні селяни, зобов'язані до певних пільг на користь князів і дворян. Найнижчим були піддані та раби. В Адіджі шляхта була нечисленною і слабкою. У трьох основних племен не було навіть князів. Серед черкесів було збережено багато стародавніх звичаїв, таких як: attalikat (виховання хлопців у чужих людей в 17-18 років), прихованих в сім'ї борг кривавої помсти, кровне братство або суворе дотримання правил гостинності (гість під час перебування ставав членом клану, його можлива смерть тягнула на вбивцю, помста цілого клану)¹⁸. Землі, які населяли черкеси, до XV ст. підпорядковувались Золотій орді. Визнаючи кримських ханів своїми спадкоємцями, Висока Порта прийняла їх владу. Лише узбережжя з містами Анапа і Коба належали Туреччині. Черкеси підпорядковувались татарському суверенітету досить вільно. Особистість хана багато значила, але в цілому вони взяли на себе цей суверенітет. Віддавали данину рабами. Ханських рабів часто відправляли до Стамбула в подарунок, бажаючи догодити султанові та

16 Там само. S. 29.

17 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.29.

18 Там само.

турецьким чиновникам. Черкес також підтримували татар у військових походах. Часто разом з ними росли сини ханів. Цей звичай сягає часів Золотої Орди. Черкеси ставали дипломатами і займали високі посади в кримській адміністрації, що з боку ханів було спробою стати незалежними від впливу татарської аристократії. Однак, було й таке, що черкеси завдавали татарам проблеми, і були навіть татаро-черкеські бої. Пізніше вони іноді приєднувалися до нападів козаків на Крим. З кінця XVI ст. татари будували фортеці в населених черкесами місцевостях, в яких поселили ногайців. Варто зазначити, що протягом XVI ст. черкеси приєдналися до польсько-литовської армії, і багато з них назавжди оселилися під владою польських королів¹⁹.

Політична система Криму була досить складною. Країна була залежною від Туреччини, але про ступінь залежності історики досі сперечаються. Саме тому далі краще розглянути ставлення до Туреччини. Як відомо, владу здійснював хан, традиційно похідний від династії Гераїв. Хан відповідав за зовнішню політику (обмежена залежністю від Туреччини) і командування армією. Він також призначав чиновників. Найвищими посадами були: калга, нуреддин, візир, кадїаскер (верховний суддя), муфтїй, дефтердар (міністр фінансів), бей-перекоп (керував стратегічно важливим Перекопом і територією між Доном і Дніпром). Останню посаду зазвичай обіймав бей з роду Ширін. Сераскер була одною з важливих посад. Їх було три, і вони від імені хана здійснювали владу над кочовими ордами за межами Криму (єдиними санськими, кубинськими та білостоцькими)²⁰. Зазвичай були із роду Гїреїв. Однак їх влада над ногайською ордою не була сильною. Так чиновники не могли добитися повної покори від ногаїв, і само собою не могли ввести серед них ефективну кримську адміністрацію. На рубежі XVI-XVII ст. найвищу посаду, після калги і нуреддини, запровадив Газї Герай II, посада

19 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.30.

20 Там само.

головного радника держави (хан агджасі)²¹. Це був еквівалент турецького великого візира. Також він провів реформу адміністрації за прикладом османської системи.

Влада хана була обмежена багатьма факторами. Серед них: ісламські закони шаріату, татарські звичаї, ханський начальник, тобто турецький султан, амбіції великої родини Гераїв, які мав би задовольнити хан, і татарська аристократія. Престол у родині Гераїв був спадковим, але це не була проста спадкоємність сина за батьком. Теоретично престол належав калзі, вищому кримському чиновнику, який зазвичай займав брат, рідше син правителя. Так спадковість мав затвердити султан і кримський бей, які здійснювали офіційні вибори. Але на практиці вплив султана на висунення хана був більшими, що призвело до того, що наприкінці XVI ст. права калги та воля беїв все частіше залишалася поза увагою. З 40 ханів лише 24, безпосередньо перед вступом на престол, обіймали посаду калги, а 5 – нуреддини. Порівняно рідко, коли брат чи син попередники не ставали ханами. Ще рідше траплялася ситуація, коли хан не ставав «султан», тобто син хана (нинішнього чи попереднього)²².

Другою особою в державі після хана і теоретичним спадкоємцем престолу був калга. Як згадувалося раніше, це був брат або син правителя. Він відповідав за управління східною частиною країни, а під час загальних військових походів на чолі з ханом калга командував правим флангом армії. Часто замість хана він був на чолі війська або залишався в Криму, наглядаючи за безпекою, тоді як хан особисто очолював експедицію. В його повноваження також входила сфера зовнішньої політики. Наступна посада нуреддин, яка в ієрархії відігравала набагато меншу роль. Цю посаду ввів Мехмед Герай II, не зумівши призначити на посаду калги свого сина (бо після смерті калги Аділь Герая був змушений Високим Портом призначити на цю посаду свого брата

21 Там само. S.31.

22 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.31.

Альп Герая)²³. Нуреддин був як би другим спадкоємцем престолу. Він керував західною частиною держави і в загальних походах командував лівим крилом військ. Він не грав особливої ролі у зовнішній політиці і залишався в тіні хана і калги. Поступово з'явився звичай, що нуреддин повинен був підвищений до посади Калги, проте це не було правилом і стосувалося головним чином більш пізніх часів, а саме XVII і особливо XVIII ст. Калга і нуреддин мали свій великий чиновницький апарат з візиром на чолі²⁴.

До основних доходів хана належали податки (десять відсотків від вартості врожаю і п'ять відсотків від вартості тваринництва), споживання яких було обмежено в приватних володіннях, так як найбільші клани користувалися податковою свободою. Іншим джерелом доходу були мита. Важливою позицією в бюджеті хана стали надходження від работоргівлі, яка була основою економіки Криму. Хан також черпав гроші з монетного двору. Істотним в бюджеті кримських правителів були також постійні подарунки і від Речи Посполитої, Москви, Молдавії, Валахії. Однак не можна визначити, який відсоток ханських доходів становили подарунки. Окремо слід згадати про субсидії, які хани отримували від султана. По-перше, це була постійна щорічна зарплата (сальяне)²⁵. Дарій Скорупа пише, що йому відомі «в основному записи, що свідчать про її величність у другій половині XVII століття і в XVIII столітті. З більш раннього періоду ми знаємо тільки, що Газі Герай II отримав в 1588 році 178 571 акче. Після перерахунку ми отримуємо тільки 3500-3600 талерів або 2200-2300 дукатів»²⁶. У зіставленні з розміром подарунків, сплачених Річчю Посполитою (15 тис. злотих) стає набагато зрозуміла наполеглива вимога про виплату подарунків татарськими послами, які прибували до Польщі. Навіть якщо забути про офіційні дані і спиратися на

23 Там само. S. 32.

24 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.32.

25 Там само.

26 Там само. S.33.

передачу кілька разів посилав до Криму Мартіна Броневського, який писав, що хан отримував з султанської скарбниці 25 талерів в день, то можлива річна сума сальяна, хоча і збільшилась майже втричі, все одно була невелика²⁷. Втім, офіційні дані все-таки більш надійні. Сальяне фінансувалося коштом митних зборів, що стягувалися в Каффі, Стамбулі, Ізмірі, а також з деяких податків в окремих турецьких провінціях. Хан також отримував гроші з нагоди сходження на престол. Розмір цього податку зазвичай була близька до суми сальяне. Він також отримував кошти на утримання допоміжної гвардії. Султан також посилав йому гроші, коли закликав татарські війська у військові походи. Розмір цієї субсидії залежав від важливості, яку турки надавали плановому походу, і від розміру сил, які посилали татари. Наприклад, Газі Герай II отримав в 1601 р. 100 тис. акче і подвійний сальяне²⁸. Втім, він все одно не відправив тоді війська в Угорщину через тодішні внутрішні проблеми Криму. Через рік він отримав нібито, у зв'язку із запланованою експедицією, 50 тис²⁹. У 1635 р. Джанібек Герай II повинен був отримати для оголошеного походу проти Персії 40 тис. флоринів. За даними Д. Скорупи, турки виплачували татарським військам 12 тис. злотих монет, які в повному обсязі отримували постійні війська³⁰. Турки також перераховували звичайну платню татарським чиновникам і заручникам з родини Гераїв, які проживали в Туреччині, і коло тих, хто мав паво на ці виплати, з часом зростав, так що в XVIII ст. платню отримували майже всі дорослі Гераї³¹. Детальні дані про суми та осіб, які мали право їх стягувати, відомо, як і у випадку з сальяне, лише за другу половину XVII ст. Однак, відомо, що вже на зламі XVI-XVII ст. це була велика група людей. Так калга отримував половину того, що хан, а решта Гераї – всього десять відсотків ханського сальяне. Це було пов'язано із залежністю

27 Там само.

28 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.33.

29 Там само.

30 Там само.

31 Там само. S. 33-34.

татарських еліт від султана і ослабленням їх зв'язку з ханом. Вже на початку XVII ст. татарські чиновники говорили: «оскільки ми всі живемо з імператорської скарбниці, то кому государ дасть, нехай буде царем [ханом], а навіщо нам за це чужі глотки губити»³². Можна дійти висновку, що, серед іншого, саме це мав на увазі султан, коли платив дедалі більше татарам платню. Суми, які виділялися на фінансування татар, не були серйозним тягарем для султанської скарбниці. Так, у XVII ст. вони становили всього 1,12% витрат османського бюджету, і це разом з грошима, які отримували загони черкесів³³.

Кримська держава відігравала велику роль у Східній Європі завдяки сильній армії. Питання про чисельність татарської армії часто обговорювалося в польській історіографії. Після періоду без критичного звіту про чисельність татарського війська за джерелами XVI-XVII ст., зазвичай близько 60-100 тис. армії, але суперечку викликав Ольгерд Гурка, який запропонував набагато менші цифри. Він зробив ретельний аналіз, виходячи зі спроби встановити заселення Криму. За його розрахунками, при мобілізації восьми відсотків населення на похід з ханом могло стояти 15-16 тис. кримської армії, які після приєднання загонів з Буджаку і ногаїв зі степів північніше Криму – могли дати 20-22 тис. людей³⁴. Погляди Гурки спочатку зустріли гостру полеміку. Серед польських істориків є ті, хто згоден із запропонованими ним цифрами, але є й ті, хто пропонує трохи більші. Зазвичай, набагато більше цифри зустрічаються в працях західних та українських вчених, причому серед них переважають значні розбіжності. Деякі наводять цифри, що значно перевищують 100 тис. людей, що звісно не може відповідати дійсності.

Розпочну зі встановлення розмірів військ кримських татар. Єпископ Любенецький оцінював їх у 15 тис. Олешко повідомляв гетьмана

32 Там само.

33 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.35.

34 Lasocki Z. O Tatarach d-ra Górki. – Kraków, 1935. – S. 9.

Жолкевського про проведений у Криму перепис татар, що підлягають військовій службі. Результатом перепису мало стати 30 тис. людей, до того ж представляли велику бойову цінність. Про однакові розміри татарських сил повідомляв тоді молдавський господар Гаспар Граціані, який згадував, що, крім того, є ще загони джамбуйлуцьких і білгородських татар. Це згодом підтвердило ту інформацію, яку надав Олешко³⁵. Тим більше, що Граціані як молдавський господар, а значить, людина, яка знала реалії османського світу і підтримує жваві контакти з татарами, повинен був добре розбиратися у військових можливостях Криму. Аналогічну цифру, 31,9 тис. кримських татар, наводить у своїй доповіді середини XVII ст. шведський дипломат³⁶. Єпископ Баковський, писав про 15 тис., ймовірно, він мав на увазі фактичну кількість кримського війська, і те, що багато татар, які проживали на півострові, в середньому брали участь у загальних військових експедиціях. У той час як інші згадані джерела повідомляють не фактичний розмір кримської армії, а тільки мобілізаційний потенціал кримських татар. Таким чином, можна припустити, що число є фактичним числом кримських татар, які беруть в середньому участь у загальних походах. Ці припущення також підтверджує інформація, взята з роботи Михайла Литвина. Він писав, що близько 1540 р. хан на прохання султана мав надіслати до Угорщини 15 тис. татар. Все татарське військо могло нараховувати до 30 тис. людей, і воно тоді, за словами, М. Литвина, це було б мішаниною малої бойової цінності³⁷.

Досить важко говорити про військовий потенціал буджацьких татар. Так, Ольгерд Гурка оцінював чисельність їхніх військ, в ті часи, коли на чолі Белгородської Орди стояв Кантимир, в 5-6 тис. людей, при цьому він обмовився, що чисельність охоплює й приїжджих з інших орд³⁸. Любенецький стверджує, що білгородських татар було всього 4 тис. Аналогічну цифру

35 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.37.

36 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.37.

37 Там само. S.38.

38 Lasocki Z. O Tatarach d-ra Górki. Kraków, 1935., S. 11.

наводить француз Гійом де Боплан, який згадує про 4-5 тис. татар. Проте потрібно зазначити, що на білгородських полях було багато втікачів з інших орд і з Криму, так що там постійно знаходилося 8-10 тис. татар³⁹. Підтвердженням відносно невеликої чисельності білгородських татар може служити згадка кам'янецького старости, Я. Потоцького, в листі до Сигізмунда III: «Татар [білгородських] як їх налічується кілька тисяч, хоча їх теж так багато не буває»⁴⁰. Сумніви могли б викликати у випадку з Кантемиром, який стояв на чолі Білгородської орди, яка здобула у 20-30-х роки XVII ст. незалежність від Криму. Якби, як стверджував О. Гурка, у нього було лише 5-6 тис. армії, він не мав би шансів вести рівну боротьбу з ханом. Якби у нього було всього 6 тис. людей, навряд чи він зміг би протягом десятка років успішно змагатися з іншими кримськими правителями у яких в розпорядженні було близько 15 тис. кримських татар⁴¹. Це навіть якщо враховувати турецьку підтримку Кантемира, що надавалась йому, хоч і неофіційно. Без сумніву, що маючи такі невеликі сили в нього навряд чи б вийшло тероризувати українські землі протягом кількох років. Феномен Кантемира можна пояснити тим, що, по-перше, він зосередив у своїх руках владу не тільки над білгородською ордою, а й над деякими ногайськими ордами. Крім того, людей інших національностей приваблювала здобич, якою забезпечували експедиції Кантемира. Завдяки цьому він мав у своєму розпорядженні потенційну силу в кілька десятків людей, а значить рівнозначну по відношенню до військ кримських татар. Саме це пояснює чому хан так довго міг конкурувати з іншими ханами⁴². Це також узгоджується з наведеними спостереженнями Г. Л. Боплана про постійну присутність кількох тисяч кримських і ногайських татар. Варто зазначити, що за особливих обставин правління Кантемира в

39 Eryka Lassoty i Wilhelma Bcauplana opisy Ukrainy. Warszawa: Wydawn. Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1972. S. 123; 134.

40 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.38.

41 Там само.

42 Там само.

Буджаку, особливо з кінця другого десятиліття XVII ст., кількість людей зросла як мінімум у два рази й навіть могла незначно перевищувати 10 тис.⁴³ Помітне збільшення числа татар у Буджаку можна датувати, за словами М. Берендея, приблизно з 1618 р⁴⁴. Так, колонізацію Буджаку ногайцями Кантемира відзначав Кшиштоф Збараський⁴⁵.

Не менш важко судити про чисельність джайбулуцька татар. За словами О.В. Любенецького, їх повинно було бути близько 5 тис. Але О. Гурка оцінював їх сили не більше, ніж у кілька сотень вершників, що підпорядковувалися безпосередньо силурійському паші⁴⁶. На жаль, немає достатньо джерел для підтвердження чи спрощення цієї думки, проте є сумніви. Навряд чи, Любенецький міг помилитись у випадку джайбулуцьких татар, оскільки був добре проінформований. До того ж чисельність татарського населення в Добруджі майже ідентична чисельності жителів Буджаку⁴⁷. Досить цікаво, що Любенецький зазначав, що добрудських татар було більше, ніж белгородських. Можливо, що їх мобілізаційні можливості були меншими, оскільки переважно там було землеробське населення, а не кочове, як у Буджаку.

Найважче встановити чисельність військ окремих ногайських орд, що кочують між Дніпром, Доном і Кубанню. Гурка оцінював їх кількість приблизно в 2 тис., але про них нічого не говорили А.В. Любенецький і Ф. Олешко. Але є інформація, отримана з доповіді шведського дипломата, але вона є досить неоднозначною. За його словами, в білгородській, джамбуйлуцькій, азовській і очаківській ордах мало бути близько 50 тис. воїнів⁴⁸. Д. Скорупа пише стосовно доповіді цього дипломата, що єдині

43 Там само.

44 Там само. S.39.

45 Там само.

46 Lasocki Z. O Tatarach d-ra Górk. Kraków, 1935., S. 13.

47 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.39.

48 Там само.

реальні дані в доповіді про окремі орди стосуються великої і малої ногайської орди. У великій орді, вірніше, в тій її частині, яка визнавала начальство хана, мало бути 4 тис. воїнів, як і в малій ногайській орді⁴⁹. Слід зазначити кілька фактів. По-перше, всі підлеглі владі хана ногаї повинні були представляти певну силу, через те, що не раз доставляли татарським правителям чимало проблем. Якби разом вони могли виставити тільки 2 тис. воїнів, то хвилювання серед них було б відносно легко придушити. По-друге, аргументація О. Гурки за чисельність ногаїв значною мірою базувалася на російських переписах XVII ст. Однак цілком ймовірно, що в більш ранній період число кочівників було більше, ніж у XVIII ст., коли все більше татар і ногаїв переходили до осілого способу життя⁵⁰. По-третє, серед ногайських орд мобілізаційні можливості були, скоріше за все, набагато більші, ніж у кримських татар, що пояснювалося особливостями способу життя. Серед кочівників набагато більше чоловіків були потенціальними воїнами, ніж серед осілих фермерів. Тому навіть при порівняно невеликому населеному пункті чорноморських степів кількість воїнів з окремих орд могла бути значною. Потрібно згадати й те, що було сказано у зв'язку з Білгородом. Ймовірно, ті, хто приєднувався до неї під час правління Кантемира, походили найчастіше саме з різних ногайських орд. Таким чином, можна припустити, що всі ногайські орди могли нараховувати не менше 5 тис. воїнів, а може, і більше. Тоді, при об'єднанні білгородських сил і всіх інших ногайських орд, було б можливо чинити ефективний опір хану.

Таким чином, татари разом з усіма ногайськими ордами могли створити військо чисельністю від 40 до 50 тис. людей. Однак не було таких випадків, коли їм доводилось мобілізувати таку кількість людей. У загальних походах зазвичай брало участь близько десятка тисяч воїнів. До цього приходили сили, що захищали Крим від козацьких набігів або заколотів рабів. В експедиціях,

49 Там само.

50 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.40.

які не очолювали хан або калга, брало участь не більше кількох тисяч осіб, в тому числі й іншої національності.

Татарське військо складалося з постійних військ. До постійних загонів відносилася насамперед нечисленна піхота, частину якої оплачувалася султаном, а решта ханом. Найбільшу цінність мала, скоріше за все, прихильна Ханська гвардія, реформована Газі Гераєм II. Крім того, професіоналами були нечисленні артилеристи. Піхота і невелика артилерія існувала в Криму з середини XVI ст., з часів правління Сахіб Герая I. В середині XVII ст. з'явилися і постійні загани, що склалися з черкесів, проте чи існували вони раніше – невідомо⁵¹. Навряд чи хан підтримував хоча б невеликі постійні кінні загани. Загальний похід був основою татарської армії. Воно складалося з військ: хана, беїв окремих кланів і ногайських орд. Воно представляло різну цінність, оскільки до його складу входило як добре озброєні аристократи, так і погано оснащеної бідноти. Втім, озброєння татарських військ залишало бажати кращого. Було бідне в XVI ст. і мало що покращилося в наступному столітті. Захисні обладунки, прикрашені щити й шаблі були доступні лише найбагатшим. У більшості були списи. Не всі могли собі дозволити лук і сагайдак зі стрілами. Найбідніші відправлялися у військові походи з так званими оліями, тобто набити на палиці кінські щелепи. Брак спорядження був особливо частим серед ногаїв⁵².

Як зазначає Іван Стороженко, кожен татарин мав три-п'ять запасних коней та небагату екіпіровку. До її складу входило: лук з колчаном на 18 – 20 стріл, за поясом ніж, кресало для добування вогню, шило з нитками, мотузками й реміннями, кілька мотузків з сиром'ятної шкіри, довжиною 10 – 12 м, для пов'язування невільників. Біля сідла були прив'язані сопілка для скликання товаришів та шкіряне відро для води. У шкіряному мішечку трохи

51 Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.41.
52 Там само.

ячмінного та просяного борошна (толокно) для приготування напою, невеликий запас підсмаженого на олії й підсушеного на вогні тіста, що нагадувало сухарі. На кожні десять татар брали один казан для варки конячого м'яса, а також прив'язували до коня довгу жердину для побудови тимчасового намету в степу⁵³.

Якщо хан отримував наказ вступити на Польщу, то він докладав зусиль, щоб підготувати військо. Якщо сам хан брав військо у поході, то його армія могла складатися з 80 тис. осіб. У інших випадках їхнє військо нараховувало приблизно 40-50 тис., але це тільки в тому разі, коли похід мав очолювати мурза. Коли військо вже було зібрано та оглянуте, то воно вирушало вперед⁵⁴.

Набіги татар найчастіше відбувалися саме взимку, на початку січня, щоб уникнути всяких перешкод на їхньому шляху. Ні болота, ні ріки тоді не могли перешкоджати їх просування в будь-якому напрямку, куди вели їхні шляхи. Насправді те, що земля взимку вкрита снігом додавала татарам впевненості та зухвалості під час їх нападів.

Просувалися уперед, вони робили невеликі денні переходи, звичайно по 33 км, і так рухалися день за днем, розраховуючи свій час і дії таким чином, щоб мали змогу повернутися додому раніше, ніж скресне лід, і щоб їхнє повернення пройшло без перешкод⁵⁵.

Татари переміщувалися по 100 коней у ряді, можна навіть вважати по 300, тому що кожен татарин вів за вуздечку ще двох коней, що служили для запасу. Так їх передній ряд міг займати, вшир, від 800 до 1000 кроків, а вглиб мали десь 800 до 1000 коней і займали понад 16, а навіть 22 км, якщо трималися

53 Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьких козаків. Дніпро: «Промінь». 1990. С. 163-164.

54 Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьких козаків. Дніпро: «Промінь». 1990. С. 163-164.

55 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с. 157.

тісними рядами. В іншому випадку вони могли розтягнутися більше, як на 55 км⁵⁶.

Коли наближалися до території на яку вони мали напасти на відстані близько на 16 або 22 км, робили зупинку на місці, яке могло слугувати для них схованкою. Там вони наводили порядок та давали собі час, щоб перепочити. Після того, як військо вже достатньо перепочило його ділили на три частини: дві третини призначали до основного складу, а третю ділили ще раз на дві половини, кожна з них утворювала окремий фланг, а саме: лівий та правий. Розподілені таким чином, вони вступали до краю⁵⁷.

Основне військо поволі, але безупинно, пересувалося разом з флангами й вдень, і вночі, давали війську на харчування не більше ніж годину доки не дійшли до потрібного їм місця, але при цьому вони не завдавали жодної шкоди. Але коли вони поверталися, то основний склад продовжував рухатися в одному й тому самому темпі, а фланги за наказом воєначальника віддалялися і скакали кожен у свій бік на 44 – 66 км від війська, але так, щоб половина була попереду, а інша половина збоку. Також слід додати, що кожний фланг міг мати від 8 до 12 тис. осіб і підрозділялися знову на 10-12 загонів по 500-600 татар у кожному⁵⁸.

Розбігалися по селах, оточували, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримували великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабували, палили й вбивали усіх тих, хто чинили їм опір, а тих, хто здався, забирали з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін. Щодо свиней, то увечері їх всіх зганяли, замикали у клуні

56 Там само. с. 158.

57 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с. 158.

58 Там само.

або в іншій будівлі, а потім з чотирьох кутків підпалювали у зв'язку з відразою, яку відчували до цих тварин⁵⁹.

Фланги, котрі не мали наказу, віддалялися від війська більше, ніж на 44-66 км, поверталися зі своєю здобиччю до основного війська, який легко знайти, бо вони залишали за собою помітний слід, оскільки там було понад 500 коней в ряд, що їм залишалося тільки йти по сліду. Через 4-5 годин вони приєднувалися до основного складу війська. Після їх прибуття відразу віддалялися дві інші фланги такої ж чисельності, як і перші, одні праворуч, а інші ліворуч, рушали чинити такий же самий грабунок, що й попередні, після чого, як і раніше, поверталися, а тоді знову від'єднувалися від війська дві нових фланги, аби зробити таке ж спустошення, що й перші⁶⁰.

Так по черзі вони здійснювали свої набіги. В той час основне військо ніколи не зменшувалося і постійно охоплювало дві третини всього війська, яке рухалось лише кроком, щоб бути завжди наготові, у випадку, якщо зустрінуть військо яке могло б чинити їм супротив. Хоча в наміри татар це ніколи не входило, навпаки, вони прагнули по можливості цього уникати.

Татари ніколи не поверталися тією дорогою, якою йшли, а робили щось на зразок кола, щоб певніше уникати війська, оскільки вели виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснули. Навіть, коли вони переконувались, що їх десятеро проти одного, вони не наважувались напасти першими, оскільки приходили у Волинь зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати й захопити здобич. Якщо ж військо їх зустрічало, то завдавали їм жару і примушували відступати швидше, ніж кроком⁶¹.

59 Там само.

60 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с.158-159.

61 Там само. с. 160.

Коли вчинили набіг та пограбували край, вони поверталися у Дике поле. Могли робити тривалу зупинку, коли були впевнені, що супротив ніхто чинити не буде. У випадку, якщо відбулася сутичка, то татари робили зупинку, щоб відпочити та набратися сил.

Під час зупинки, яка могла тривати тиждень, вони збирали усю здобич, яка складалася з бранців і худоби, і ділили її між собою. Ця картина могла зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучалися чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йшли у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнавали безмежної наруги, їхня брутальність підштовхувала їх до мерзенних вчинків, як наприклад: знеславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, навіть обрізання дітей перед батьками, аби повернути їх до Магомета⁶².

Влітку все ускладнювалось тим, що йти на Україну можливо було тільки відомими шляхами. Це були шляхи, де можна було уникнути переправи через річки та інші перешкоди. Такий шлях вдень визначався по орієнтирах, а вночі по зірках. Йшов він по водорозділу річок та їх протоків. Шляхів було чотири: Чорний, Кучманський, Молдавський (Покутський) та Муравський⁶³ (див. рис 1.1.).

62 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с.160.

63Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. Дніпро., 1990. с.164

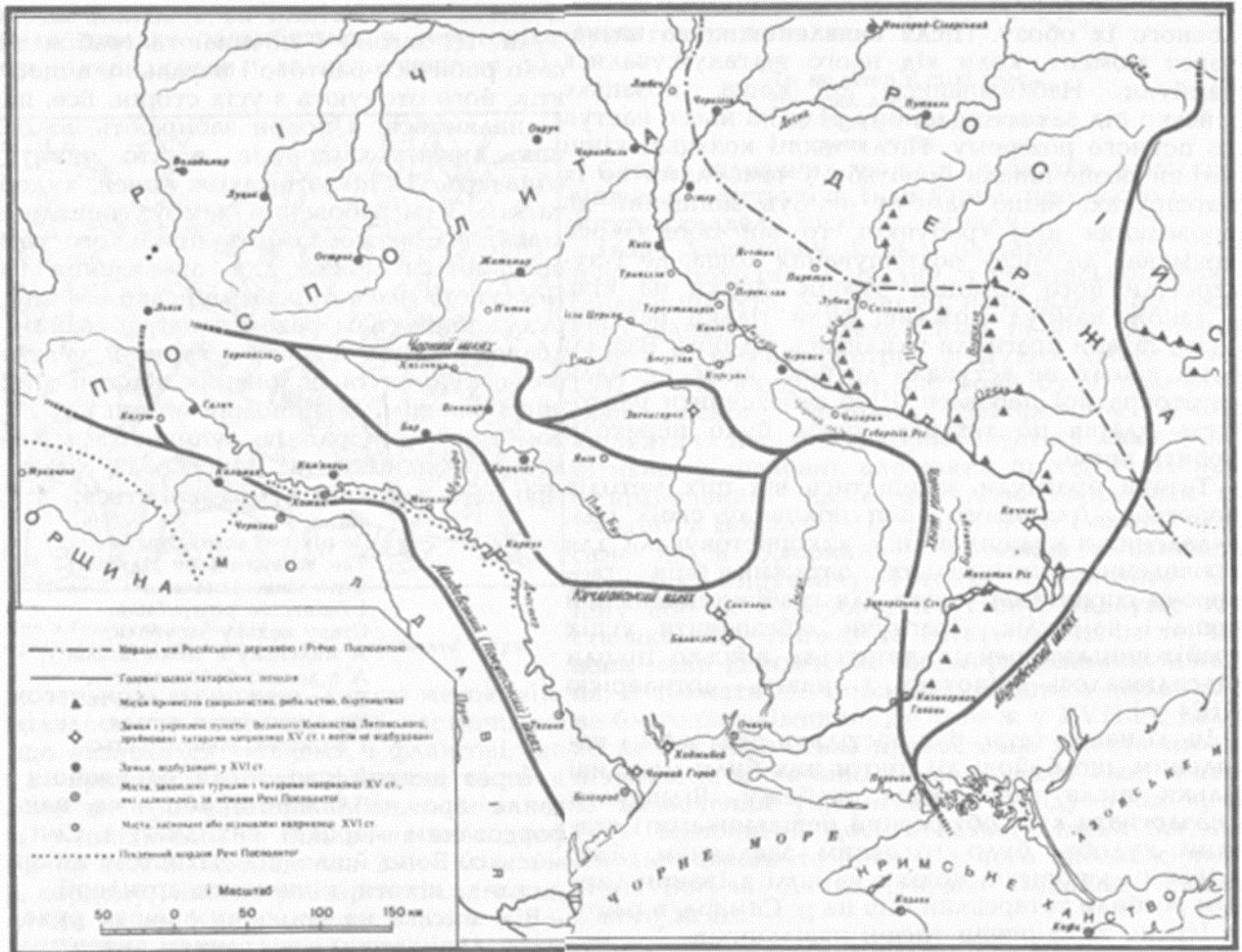

Рис.1.1. Татарські шляхи на Україні XVI-XVII ст.

Найбільш відомий в народній творчості – це Чорний шлях. Його назва, можливо, виникла від Чорного моря і нещастя, які він приносив народу. Починався він від Перекопу (в Криму), перетинав Дніпро біля теперішньої Каховки (тут була велика Таванська татарська переправа) і йшов уздовж річки Інгульця до її верхів'я, де був Чорний ліс. Далі йшов на північний захід у напрямку Вінниці і Луцька. На цій ділянці мав декілька розгалужень: на північ та захід України⁶⁴.

Кучманський шлях – одне з відгалужень Чорного шляху, починався від верхів'їв Інгулу і йшов спочатку на південь, а потім між верхів'ями Чорного

64 Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. Дніпро., 1990. с.164 – 165

Ташлика та Мертвих вод повертав на захід, перетинав Південний Буг. Далі йшов на Бар і Львів⁶⁵.

Молдавський, або Покутський шлях брав свій початок з Білгорода, який розташовувався між гирлом Дунаю і Дністра, і йшов по водорозділу, вверх між притоками річок Дністер і Прут, проходив по землях Молдавії, Покуття та Прикарпаття і доходив до Вісли, мав відгалуження на Львів⁶⁶.

Муравський шлях починався з Перекопу, повертав на північний схід і йшов по водорозділу приток Дніпра і Дону до Курська і далі до Брянська. Мав декілька розгалужень в східному та західному напрямках. З цього шляху татари нападали на Лівобережну Україну, а також і на Правобережну, долаючи Дніпро через так звані татарські переправи: перший між порогами Будило та Лишнім; другий біля Кічкасу, вище острова Хортиця⁶⁷.

Їх бувало не більше 10-20 тис., бо якби було більше, їх би надто швидко виявляли. Коли від кордону залишалося недалеко, то ділили свою армію на 10-12 загонів, у кожному з яких може бути по тисячі коней. Половина війська з 5-6 загонів вирушає праворуч на відстані 5-8 км загін від загону; теж саме робила друга половина загонів, що трималася ліворуч на такій самій відстані, утворюючи, в цілому, передню лінію, розтягнуту на 55-66 км⁶⁸.

Вони йшли, тісно тримаючись один одного, з тим, щоб у призначений день зустрітися на домовленому місці за 11 або 16 км від кордону так, як у центрі сходяться різні радіуси⁶⁹. Причиною того, що вони йшли окремими розділеними загонами, є острах, аби їх не викрила. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, могли повідомити лише про той загін, який побачили. Коли здалеку помічали татар, негайно повідомляли про них. Коли вони бачили

65Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні. *Жовтень*. 1986. № 4. С. 134 – 136.

66 Там само.

67 Там само.

68 Г. Л. Де Боплан. *Опис України*. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с. 158.

69 Там само. с.160.

якусь певну тисячу чи біля того, така незначна кількість ворога їх не тривожила, а саме тому, коли вони дізнавалися реальну кількість, то залишалися дуже враженими.

Коли татари перетинали кордон, то йшли, постійно тримаючись напрому між двома великими ріками, вибирали весь час вищі місця і шукали витоків малих річок, які впадали у великі, одні – в одну з них, другі – в іншу. Завдяки цьому вони не зустрічали жодних перешкод у своїх набігах, грабували і спустошували, але не заглиблювалися у край далі, як на 33-55 км, і поверталися назад якнайшвидше, не залишаючись довше, ніж два дні. Після цього відступали так, як уже було описано вище, ділилися здобиччю, і кожен повертався до своєї домівки⁷⁰.

У татар були свої хитрі прийоми, щоб зненацька напасти. Вони ховалися в степах, щоб лишатися непоміченими. Потрібно знати, що ця місцевість вкрита травою до двох стіп висоти, так що вони не могли переміщатися, не потопавши трави і не лишивши за собою стежки або сліду, завдяки чому було відомо, скільки їх може бути і в якій бік йшли. Остерігаючись сильного переслідування, вони вигадали спосіб і на це, а саме: з групи по 400 осіб вони утворювали чотири промені своїми загонами, у кожному з яких може бути до 100 коней. Один прямував на північ, інший – на південь, а ще два інші – на захід і схід. Усі ці чотири невеликі загоны йшли кожен у свій бік протягом десь із 8 км, а там маленький загін зі 100 осіб ділилися на три, які вже нараховували приблизно по 33 особи і рухалися, так само як і попередні, якщо не натрапляли на річку. Через 2 км вони знову розділялися на три частини і рухалися далі доти, доки їх не ставало знову по 10-12. Усе відбувалося менш ніж за якихось півтори години, і на повній швидкості, бо якщо їх помітять, то вже буде пізно для всякої моторності⁷¹.

70 Там само. с. 161.

71 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с. 161.

Татари опанували цей маневр досконало і знали степ, немов свої п'ять пальців. Кожен загін з 11 осіб простували степом, як йому заманеться, не зустрічалися у своєму колі з іншими. У призначений день вони, нарешті, з'їжджалися на зустріч за 55-66 км далі, у якійсь низині, де є вода і добра трава, бо саме у цих місцях переховувались⁷².

Кожен малий загін добирався на зустріч іншою дорогою, в одних дорога до місця зустрічі коротка, у других – дуже довга через те, що довелося робити багато обходів і поворотів. Слідів вони не залишали зовсім, бо трава, потоптана 11 кіньми, за день-два піднімалася. Прибувши на згадане місце, вони декілька днів проводили у цій схованці, а потім виїжджали, звідти вже усім військом, прямували до якогось прикордонного села, зненацька захоплювали його, грабували і відразу утікали, як вже було описано раніше.

Татари придумали цей хитрий спосіб переховування у степах, щоб краще обманювати військо, яке могло їх переслідувати. Отже, 10 або 12 сотень війська сідали на коней і рушали у погоню, шукаючи слідів. Знайшовши їх, йшли по сліду аж до описаного вище кола, там губилися, не знаючи, де шукати далі, бо сліди розбігалися на всі боки. Таким чином, змушені були повертатися до своїх домівок і признаватися, що нічого не вистежили. Ось як важко було перестріти татар, хіба що випадково, коли вони влаштовували собі відпочинок. Однак вони завжди були насторожі, а зір у них пильніший і гостріший, тим більше, що очі у них вузькі і, відповідно, вони мали сильніший візуальний промінь і бачили далі, помічаючи скоріше, як їх могли побачити. Одним словом, перемагає хитріший, а не сильніший⁷³.

Отже, тактика нападів татар на Волинь, та взагалі на українські землі, була досить продуманою та хитрою. Вона давала змогу напади зненацька тим самим терпіти менше втрат від військ, які могли чинити супротив. Також це

72 Там само. с. 163.

73 Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. с.162-163.

давало змогу грабувати значно більше, ніж коли їх могли помітити та попередити села на які ті хтіли вчинити набіг.

Висновки до розділу 1

Дослідження Кримського ханату в XVI – першій половині XVII ст., його військові сили та тактику нападів дозволило зробити такі висновки:

1. Від початку історії Кримського ханату його економіка поєднувала риси економічної організації степової імперії, з її традиційними податками та послугами на користь держави, та ісламської податкової практики, що передбачала використання досвіду мусульманських правознавців, суддів і податківців. Очевидно, розвиток міст, зокрема тих, що перебували під управлінням ханської адміністрації, а також організація в них міських цехів теж не обійшлися без ісламських адміністративно-податкових практик.

2. Формального договору між династіями Османів і кримських Чингізидів ніколи не існувало, кримські хани мусили узгоджувати власну зовнішню політику з політичними інтересами османських султанів. Оскільки війна традиційно була одним з головних джерел державних прибутків у степових імперіях, політична залежність від османських султанів мала прямі наслідки для економіки ханату.

3. Війна та работоргівля – найприбутковіші види активності населення тогочасного Криму. Упродовж XVI–XVII ст. Кримський ханат був найбільшим постачальником рабів для Османської імперії. Однак в умовах нестабільного кочового скотарства надходження від війни та работоргівлі лише певною мірою компенсували брак вільних коштів місцевих землеробів і скотарів. До того ж данина, визискувана з сусідніх територій, споживалася винятково ханом і його оточенням.

РОЗДІЛ 2.

БОРОТЬБА ТА СИСТЕМА ОБОРОНИ ВОЛИНІ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ

При розумінні тактики татарських нападів, то можливо було краще відбиватися від татарських набігів, які відбувалися майже щороку, а іноді 2 – 3 рази на рік. Найчастіше страждали Поділля і Волинь, але час від часу татари заходили набагато далі.

Костянтин Іванович Острозький був найвидатнішим полковедцем, який захищав Волинь від татарських набігів. В 1508 р. К. Острозькому довелося протистояти татарській загрозі. За свідченням Марціна Бельського і Олександр Гваньїні, перекопські татари цього року вдерлися на Волинь. В організації опору татарам взяли участь як частини під керівництвом К. Острозького (мабуть переважно приватні хоругви волинських князів і панів), так і козацькі загони під керівництвом козака Полоуса. Діяли вони автономно – частину татар розбив гетьман, частину – козаки. Відбулося це вже під час повернення татар з Волині, оскільки А. Гваньїні повідомляє, що і гетьманські підрозділи, і козацькі частини відняли у татар здобич, тобто награбоване майно⁷⁴. Густинський літопис зазначає, що К. Острозький розбив татар аж під Слуцько.

У квітні 1512 р. К. Острозький разом з коронними військами наніс татарам, що під керівництвом трьох синів хана Менглі-Гірея Чорним шляхом увірвалися до Волині, поразку під Вишневцем. На початку квітня одна частина татар стала кошем під Кузьмином, що був у володінні К. Острозького. Інша частина зупинилася кошем під Буськом. Спектр дії татар охоплював Волинь. Мобілізація польських і литовських військ тривала три тижні. Посполите

74 Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С.362.

рушення шляхти концентрувалося під керівництвом кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського. Відправилося проти татар і коронне військо на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Каменецьким. К. Острозький керував литовським військом. Загальна чисельність християнського війська, сконцентованого 27 квітня під Лопушною, поблизу Вишневеця, складала бл. 6 тисяч. Число татар хроністи обраховують у 25 тис. (в дійсності їх чисельність складала кільканадцять тисяч)⁷⁵. За словами М. Бельського, які майже повністю повторив А. Гваньїні, між союзниками виникла суперечка, хто перший має вдарити на татар. Острозький пропонував розпочати першим, бо він краще знав звичаї татар, і завдати локальних ударів окремими підрозділами. Поляки пропонували себе, бо вони мали кращі коні та були ліпше озброєні, та радили наступати єдиним широким фронтом. Польські частини дійсно мали, крім кінноти, роти найманої піхоти і дві гармати. Острозький визнав кращу боєздатність польських підрозділів, але зауважив, що для битви з татарами необхідне вміння⁷⁶.

Доки тривала суперечка, перед світанком підійшла сторожа й повідомила, що татари вже готуються до битви. Костянтин Іванович зайняв правий фланг, поляки на чолі з Миколою Каменецьким – лівий. В тилу литовсько-руські та польські війська оперлися на ліс, що не дозволяло татарам застосувати улюблену тактику оточення противника. Основний удар татар припав на правий фланг. Він викликав певне сум'яття в підрозділах Острозького. Останній закликав поляків надати допомогу. Передислокація польських підрозділів і їх вступ у бій переломили ситуацію. Татари під тиском християн вишикувалися колом навколо свого коша, де знаходився ясир. Але одному з польських загонів вдалося пробитися до коша й розпочати звільнення в'язнів. Вони почали братися до бою і таким чином для татар відкрився другий фронт. Розуміючи безвихідність ситуації татари почали тікати. А. Гваньїні вважав, що

75 Kronika Marcina Bielskiego. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). S.963-965.

76 Там само. S. 965-970.

розбито було 25 тис. татар (Йодок Людвік Децій додає, що з татар мало хто залишився живий, а християн загинула хіба сотня)⁷⁷, визволено 16 тис. бранців, захоплено бл. 10 тис. татарських коней. Крім К. Острозького, у битві взяли участь волинські князі Андрій Збараський і Михайло Вишневецький. Попри те, що наведені цифри були істотно завищені, успіх був безсумнівним, бо порівняно з попередніми роками акції татар не виявилися безкарними⁷⁸.

25 січня 1527 р. татари напали на Волинь. Отримавши звістку про напад татар, Острозький миттєво вирушив на Київ, де, правдоподібно, відбулося об'єднання військових загонів, очолюваних панами і князями ВКЛ. Знаючи, що татар можна було зупинити лише при поверненні в Крим, князь Костянтин вирушив манівцями («блукав поза шляхами») до Черкас, щоб вже звідтіля вирушити у тил ворога. З Черкас військо гетьмана відправилося до Чорного шляху. Перехід був надзвичайно тяжким, зважаючи на зимовий час та просування другорядними дорогами. Коні страждали від браку паші, воїни дуже часто змушені були транспортувати провіант на руках. Діставшись Чорного шляху, військо рушило за татарами, зупиняючись на місцях ночівель татарського табору. З огляду на брак провіанту в їжу почали використовувати коней⁷⁹.

Зрештою, 26 січня в суботу надвечір військо під командуванням Острозького підійшло до татарського табору. Ворогуючі сторони простояли всю ніч і весь недільний день. Татари намагалися спровокувати суперника на дії, переганяючи табуни коней і демонструючи нібито якісь тактичні заходи. Бойові дії розпочали військові підрозділи К. Острозького в нічний час. Пара, що піднімалася з коней, створила ефект туману для татар, в якому вони виявилися відрізаними від становиськ своїх коней. Тимчасом князь Костянтин

77 Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С.363-365.

78 Kronika Marcina Bielskiego. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). S.964-966.

79 Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2016. с. 16.

на чолі 5-тисячного кінного загону вдарив у місце розташування юного хана (Малай Гірея, сина Саадат Гірея) зі своїми мурзами. Оточені татари, на маючи змоги втекти, билися на смерть і більшість з них полягли на полі бою. Інші татарські частини, що не потрапили до оточення, намагалися організовано відступити, але це не дуже виходило, бо бранці, з набраного татарами ясиру, також почали битися. Поразка татар була очевидною⁸⁰.

За інформацією Ю. Л. Деція, близько 20 тисяч татар полягло під час битви, було захоплено майже 20 тис. коней, звільнено бл. 40 тис. полонених християн, відібрано ясир, що складався з худоби та рухомих речей. Але непроста доля чекала і переможців. Всі панські повозки і чотириста возів, на яких стояли юрти, що залишилися від татар, були використані для перевезення малих дітей і хворих. Через суворий мороз і важку дорогу не витримували коні й транспорт доводилося штовхати вручну. Так довелося рухатися 10 миль (бл. 200 км), аж поки з'явилися поселення, які могли забезпечити військо й табір провіантом. Полонених татар переважно вбили, залишивши 600 чи 700 татар знатного походження. Зрештою, Децій підсумував, відзначаючи особливу роль К. І. Острозького, «... битва була світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога...»⁸¹. Так, практично на порозі свого 70-ліття Костянтин Іванович Острозький здобув одну зі своїх найбільших перемог. М. Бельський, а слідом за ним А. Гваньїні вважали, що саме перемогою на Ольшаниці К. І. Острозький помстився за поразку під Сокалем⁸². У Кракові, куди згодом прибув гетьман для участі в роботі сейму, його зустрічали як свого часу знаменитих римських полководців у Римі. Його вітали оваціями король, королева, їх двір, шляхта, що прибула на сейм, та краківські міщани. Почет князя вів знатних татарських в'язнів, ніс знамена переможених орд. Не

80 Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2016. с. 18.

81 Кулаковський П. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської аргесії (кінець XV – перша третина XVI ст.) *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип.18. с. 80.

82 Kronika Marcina Bielskiego. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). S.1040.

випадково, що з того часу Острозького почали називати «руським Сципіоном»⁸³. Це був другий тріумфальний в'їзд гетьмана до столиці. Перший мав місце 3 грудня 1514 р. у Вільно після успішної битви під Оршею⁸⁴.

Важливим джерелом про ординські набіги 30-40 рр. XVI ст. є листування між урядовцями різних рівнів. У листах часто повідомляється про чисельність захопленого ясиру, напрямки руху татарського війська, масштаби руйнувань тощо. Один із таких листів, написаний 29 жовтня 1534 р. у Кам'янці Станіславом Лянцкоронським до високопоставленого краківського урядовця Северина Бонера, сповіщав про вторгнення татар на Волинь у 1534 р.: «Татарське військо пограбувало Волинську землю, вибрало 15-тисячний ясир, захопило в полон князів Заславських, багато шляхти та посполитих людей. Кажуть, що скоро й до нас вони прийдуть. Якщо прийдуть, – каже С. Лянскоронський, – то, сподіваюсь, їхньої появи на Поділлі й у Галицькій землі, аж до Львова пустошитимуть». Наведений витяг із листа яскраво передає атмосферу тривоги, якою в той час було охоплено тоді магнатів і людність краю⁸⁵.

Похід об'єднаних татаро-турецьких військ розпочався навесні 1532 р. Кримське військо вторглося на Подніпров'я. Очолював його хан Саадет Гірей I (1524–1532). У складі ханського війська було 1500 турецьких яничарів із 50 гарматами. Татари взяли в облогу Черкаський замок, однак усі їхні атаки були відбиті військовим загоном під орудою місцевого старости Остафія Дашковича (1529–1535) та місцевими жителями – народними ополченцями. Про цей новий прихід чужинців автор «Острозького літописця» сповіщав так: «Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи с собою діл 50 і єничаров

83Kronika Marcina Bielskiego. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). S.1040.

84 Кулаковський П. Князь Константин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської аргесії (кінець XV – перша третина XVI ст.) *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип.18. с. 80.

85Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. с. 4.

до кілька тисяч, Остафія [Дашковича], старосту черкаського, добувал, а іже єму нічого не вчинил, з ним ся поєднал»⁸⁶.

Як військовик, О. Дашкович безпосередньо брав участь у розвідувальних операціях проти татарів. Характеризуючи військові якості старости, історик Михайло Грушевський писав: «Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і, часто буваючи в розвідах, зіставався непізнаним у їх таборі; його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшись про їх справи, він розбивав їх наголову»⁸⁷.

Успішна оборона Черкас навесні 1532 р. стала, на думку Юрія Михайлюка, можливою не тільки завдяки умілим діям старости О. Дашковича, а й своєчасній підмозі з боку польських військ, наближення яких змусило війська хана Саадат Гірея відсупити⁸⁸.

Напад ординців, вчинений улітку 1534 р., охопив значну частину українського Поділля: «Того же року татаре були о святом Ілїї», – каже літописець. Літній напад орди досяг українських земель на свято Іллі, яке тоді припадало на 20 липня, здебільшого він охопив Волинь і Поділля. Завдяки оборонним заходам польського уряду татари змушені були відійти, але встигли вибрати великий ясир – близько 15 тис. осіб. Про цей набіг збереглися чи не найповніші відомості стосовно кількості напасників і поневоленого люду. «Цього ж року, – зауважує хроніст, – десять тисяч татар несподівано напали на Волинь. Там вони вчинили великі шкоди – спалили передмістя Заслава, з п'ятнадцятьма тисячами полонених відійшли назад». Якщо українські літописи датують вторгнення орди липнем 1534 р., то польські хроністи М. Бельський і М. Стрийковський вважають, що це вторгнення сталося саме восени 1534 р. Матвій Стрийковський писав: «Року 1534 р. татари

86 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 113.

87 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII : Козацькі часи до року 1625. Київ: Наукова думка, 1995. с. 92.

88 Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. Український селянин : 36. наук. пр. Вип. 12. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. С. 137 – 138.

Волинь спустошували. Із ними ротмістри польські, зокрема Язловецькі билися. В'юнкий (спритний) козак Хмельницький теж розбив їх загін під Заславом». Йоган Енгель стверджує, що «татари восени 1534 р. заповнили Волинь, спалили передмістя Заслава. Дрібніші їхні скупчення були вгамовані [Єжи] Язловецьким, а під Заславом – козаком Венжиком Хмельницьким». Із огляду на хронологічну близькість літописних свідчень до описуваних подій точнішими, очевидно, слід вважати літописні звістки, хоча вітчизняні історики надають перевагу пізнішому датуванню цієї події⁸⁹.

У 1541 р. татарські зағони знову з'явилися на Волині й Поділлі. Про вторгнення орди у волинську землю навесні 1541 р. сповіщає лист короля Сигізмунда I до князя Федора Сангушка від 19 травня 1541 р., в якому король повідомляв про напад татар на Волинь із боку Звенигородського шляху, а на Поділлі степовики вогнем і мечем спустошили околиці Вінниці. Тут, біля Вінниці, татари знищили чимало сіл і містечок. Це були білгородські й очаківські татари, серед яких налічувалося 300 турків. Сили були нерівні, тому Претвич вирішив напасти лише на один ординський відділ. Рухаючись услід за ордою, він дочекався, коли белгородці відокремилися від решти орди й повернули. Тоді староста, уникаючи відкритого бою через недостатність військових сил, влаштував засідку під Чаплакчеєю і розгромив ворогів, захопивши у полон 150 татар, а їхнього ватажка, бея едисанських татар Атока, посадив на палю. Історик Віктор Мандзяк датує цю подію 1539 роком⁹⁰.

В січні 1558 р. напад 20-тисячного зағону татар під проводом кримського калги на Волині. Напад був відповіддю на дії Дмитра Вишневецького, що присягнув московському царю і готував похід на Крим. Нападники взяли у полон 40 тисяч чоловік і повернулися до Криму, не зустрівши з боку Великого князівства Литовського жодного опору⁹¹.

89 Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. с. 8 – 9.

90 Там само. с.11.

91 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 140.

1577 р. жовтень-листопад: напад татар на Поділля і Волинь під час походу армії Речі Посполитої на Данціг. Нападники дійшли до Ізяслава, але були відбиті брацлавським воєводою Янушем Збараським⁹² (див. таблицю 2.1.).

1577 р., а за деякими даними 1578 р. напад татар на Поділля і Волинь. Василь Костянтин Острозький вирядив з Острога загін з 300 козаків на чолі з Султаном П'ятигорцем. Загін був винищений, а нападники дійшли до Дубна й тримали місто в облозі⁹³ (див. таблицю 2.1.).

У лютому 1578 р. напад татар під проводом кримського хана на Поділля і Волинь. Нападники обложили Острог, але Василь Костянтинович Острозький відкупився і частував їх у своєму замку⁹⁴.

В 1578 р., коли татари, за висловом автора Острозького літописця «Острога добували і мало не добули», з Берестечка на них ударив кн. Олександр Пронський та переслідував їх аж до Заслава. Йшлося, очевидно, не про ті татарські зағони, які стояли під Острогом, а про розіслані звідти для захоплення ясиря⁹⁵ (див. таблицю 2.1.).

Наступне досягнення татарами Волині відбулося у 1593 р., коли під час сейму 20-тисячна орда прорвалася на українські землі та ввірвалася на Волинь. Це вдалося ї завдяки тому, що татари пустили чутку, що похід відбудеться на російські землі. Сучасники відзначали, що її навели на маєтки кн. Острозьких якісь козаки в помсту за погром козацьких зағонів Криштофа Косинського. Татарський кіш розташувався біля Костянтинова (Старокостянтинова). Саме цей регіон потерпів найбільше⁹⁶.

Восени 1615 – 1616 рр. напад татар на Поділля і Волинь. Нападники не зустріли опору через зайнятість Речі Посполитої війною із Москвою⁹⁷.

92 Там само.

93 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 141.

94 Там само. с.141-142.

95 Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / автори : Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. с.49.

96 Там само.

97 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 142.

2 лютого 1617 р. набіг татар на Поділля під проводом кагли Девлет Герей. Слідом за татарами на Україну рушило османське 30-тисячне військо на чолі з пашем Алімазором і 12-тисячне військо. Татари спалили Шульжинці, стояли там кошем, а їхні рейди сягнули Острога. Нападники вибрали ясир в районі Ляховець, Заслава й Полонного, і повернулися додому⁹⁸(див. таблицю 2.1.).

У наступному 1618 р. Волинь знову страшно постраждала від татар. Хан Девлет-Гірей привів з собою татарських дикунів більше 30 000. У той час були спалені і розорені татарами міста Костянтинів, Кузьмин, Красилів, Сульжин (тепер селище на поштової дорозі із Старокостянтинова в Заслав) і Базалія і 122 селище, що до тих міст належали, – маєтки князя Януша Острозького, – весь теперішній повіт Старокостянтинівський і частина Заславського; багато народу узято було тоді татарами в полон. Розоривши Волинь, узявши 30 000 полонених і величезну здобич, татари, не переслідуючі ніким, пішли геть⁹⁹.

Отже, враховуючи попередні прорахунки й невдачі в організації збройного опору напасникам, боротьба супроти турецьких і татарських набігів у 30–40 рр. XVI ст. стає все більше організованою та цілеспрямованою, що підтверджується численними невдачами ординців під час нападів. Основною оборонною силою стають місцеві загони самооборони, сформовані з українських міщан, козаків і селян.

Оборонна система польської держави була ненадійна на кордонах Польського королівства: катастрофічно не вистачало захисників, матеріальне постачання тощо. Але результатом постійних татарських набігів було поступове формування системи оборони краю проти татарської загрози. Вона складалася з кількох елементів¹⁰⁰.

98 Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року / Упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог : Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009. С. 25.

99 Там само. с.26.

100 Кулаковський П. М. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVII ст. *Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського*. К., 2013. Т. II. С. 84.

Найважливішим було швидке отримання відомостей про татарську небезпеку. Для виконання цього завдання була сформована сторожа. Її відділи перебували на державному утриманні і були висунуті далеко в степ. Якщо вони помічали татарські загони або чамбули, то негайно посилали гінців углиб краю з повідомленнями про загрозу татарського наїзду.

Основу системи оборони від татар становили укріплені міста і замки, де могло ховатися населення навколишніх неукріплених сіл. При цьому варто зауважити, що мешканці сіл, що лежали поблизу шляхів татарських наїздів, часто робили імпровізовані укріплення, що часто склалися з мурованої церкви, оточеної валом і ровом. На теренах, що потерпали від татарської загрози, були укріплені замки і міста із мурованими стінами. Деякі населені пункти були зміцнені земляними валами з дерев'яним палісадом на них, та ровами. Проте й такі фортифікації давали вже певного захисту проти менших татарських загонів¹⁰¹.

Степова сторожа та укріплення забезпечували лише слабку оборону від татарських наїздів. Вони доповнювалися елементом активної оборони, що полягала у протистоянні ворогові, що вдерся до краю, з метою розбити його загони, наздогнати та відбити награване добро й ясир. Це завдання виконувалося постійними військовими підрозділами, що були розміщені у прикордонній зоні¹⁰².

Організація оборони краю була функцією місцевих урядовців, як на воєводському, так і на повітовому рівні. Старости командували повітовим посполитим рушенням, воєводи (у Волинській землі маршалки) –

101 Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. с. 12.

102 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.363.

воєводським, і вони мали співпрацювати із ротмістрами, що очолювали відділи найманого війська на прикордонних теренах¹⁰³.

Теоретично це була дуже децентралізована система, але часто цю проблему вирішували, поєднуючи у одній особі кілька урядів. Наприклад, досить часто староста черкаський був також канівським старостою; так само поєднувалися посади старости брацлавського і вінницького. Після повернення з полону князь Костянтин Острозький обійняв одночасно посади старости луцького, брацлавського, вінницького і звенигородського, а також маршалка Волинської землі, і така концентрація цивільної й військової влади в одних руках дуже допомогла у покращенні організації оборони проти татарів. Після смерті князя Костянтина зазвичай маршалок Волинської землі також обіймав уряди вінницького і брацлавського старости¹⁰⁴.

Часто старости особисто брали участь у сторожі, рушали збройно «лежати» в полі. Наприклад, вінницький староста вибирався «на Інгуле од замку нашего винницкого в тридцяти милях». Брацлавський староста виходив у поле із двадцятьма вершниками¹⁰⁵.

Завданням сторожі було встановити, чи з'явилися у прикордонні татарські чамбули і де саме, яка їхня кількість і куди вони прямують. Окрім відділів, «лежачих» у полі, до сторожі відносилася також сторожа замкова, що пильнувала цілодобово, та острогова сторожа біля міських брам і стін. Ці останні види сторожі пильнували безпеки безпосередніх околиць замків і міст на відстані, видній неозброєним оком¹⁰⁶.

Коли було помічено, що татари перейшли на берег Дніпра, посилалися гінці вглиб краю. Від Черкас і Канева гінці посилалися безпосередньо до

103 Кулаковський П. Князь Константин Иванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.) Наукові записки. Серія «Історичні науки». 2011. Вип.18. с. 72

104Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.365.

105 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 145.

106 Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М., Л.: Академиздат, 1948. С.230.

великого князя, а також до київського воєводи. Із Брацлава і Вінниці вісті йшли знову ж таки прямо до великого князя і до волинського маршалка. Великий князь тоді приймав рішення, чи скликати посполите рушення, чи лише Волинської землі (що траплялося найчастіше, так що волинська шляхта знаходилася практично в постійній бойовій готовності)¹⁰⁷.

Укріплення переважно склалися із рову («перекопу») та земляного валу, що оточували місто по колу. На валу підносився «остріг» чи паркан із дубових колод, обмазаних глиною. Через певні проміжки огорожа була посилена вежами та остроговими брамами, що захищали вхід до міста. Відомо, що вони у 1552 р. мали «острог добре зроблений з дубового дерева... із грубих і частих колод. Перекоп за Острогом неглибокий, може людина на коні через Перекоп до Острогу доїхати». Володимир був «парканом дерев'яним глиною обліпленим оточений». Аналогічні свідчення маємо й про інші міста Русі. Навіть столиця держави, Вільно, отримала муровані стіни лише у 1522 р.: їх почали зводити лише після того, як місто у 1503 р. було дощенту спалене татарами¹⁰⁸.

Князь К.І. Острозький розумів, що державні оборонні замки не забезпечують надійної оборони проти татар, Костянтин Іванович намагається убезпечити від спустошливих татарських набігів свої волинські маєтки. У цих володіннях створюється власна оборонна лінія, опорними пунктами якої стали збудовані й реконструйовані замки в Острозі (1508–1509), Дубному (1507–1509), Чуднові (після 1507), Звягелі (перше відновлення 1507–1511, друге – після 1519), Полонному (раніше 1511), Дорогобужі (після 1514), Красиліві (після 1517), Сатиеві (після 1522), Черняхіві (після 1529 р.)¹⁰⁹. Крім цього, гетьману дісталися замки князів Гольшанських на Волині – Рівне (замок

107 Там само.

108 Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. с. 150.

109 Кулаковський П. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської аргесії (кінець XV – перша третина XVI ст.) *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип.18. с. 72.

зафіксований у 1507 р.), Степань (раніше 1511 р.), Колодне (раніше 1518 р.). З цих замків добре виписуються дві оборонні лінії¹¹⁰. Першу складають Чуднів, Полонне, Красилів, Колодне, Черняхів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтинові й Базалії). Другу лінію формували замки у Звягелі, Дорогобужі, Острозі, Рівному, Сатисеві, Дубному. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький любляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі¹¹¹. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об'єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що з наказу К. І. Острозького всі ці замки були додатково укріплені. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно¹¹².

Були зведені дві лінії замкових кріплень. Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі. Складалася вона з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися вглиб князівства, в напрямку до Вільно. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці фортифікаційні споруди частково зі своїм завданням впоралися. Про це свідчать неодноразові

110 Там само.

111 Ульяновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009 (Серія “Видатні постаті Острогіани”. – Вип. 2). С.40.

112 Kronika Marcina Bielskiego. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). S.1027.

спроби татар їх зруйнувати. Нападники знищували укріплені пункти, як-от: Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський стирали з поверхні землі кілька разів, оста точно на початку 1540-х рр. Проте оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами ординці легко минали наявні замки. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі¹¹³.

Однак розташовані вони були, з точки зору географії татарських нападів, менш вдало. Проблемою обороноздатності краю було й те, що низка замків Київщини та Східного Поділля була руйнована ординцями. Так, на початок XVI ст. Були зруйновані такі оборонні пункти, як Караул, Качибей, Торговиця, Животів, Копистерин, Сквиря, Комаргород, Красне та ін. Докладний перелік замкових укріплень Київщини й Поділля підготував і видав Олег Мальченко. Однак невеликі прикордонні замки не задовольняли потреб масштабної оборони. Не вистачало коштів для утримання регулярного війська на пограниччі, почергові «польні сторожі» бояр, які роз'їздами чатували на татарських шляхах і переправах, могли зупинити просування лише дрібних татарських ватаг¹¹⁴.

Отже, для еліти князівства було зрозуміло, що навіть наявних двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього, як негативний чинник, додавалася малоефективна система мобілізації військових сил. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до кількох тижнів. За цей час татари встигали набрати кількатисячного полону, майна і встигали навіть повернутися в Крим¹¹⁵.

113 Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. 2017. №3. с. 5.

114 Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. 2017. №3. с. 5.

115 Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині XVI ст. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, Інститут історії України НАН України. 2013. с. 83.

У Королівстві Польському захист від татар забезпечували три військових угруповання: 1) передня сторожа (*exploratio custodia*), корогви, якої були розташовані вздовж кордону; 2) відділи безпосередньої підтримки – шість чи сім сотень кінноти під проводом кам'янецького каштеляна, якому підлягали кам'янецький і хмельницький старости; 3) резерви на схід від Львова, у трикутнику Олесько–Буськ–Заложці, де подільський воєвода як провідник «оборони поточної» мав спорудити укріплений табір та забезпечити його піхотою й артилерією і взаємодіяти із руським і белзьким воєводами, а також із шляхетським ополченням¹¹⁶.

Однак чисельність найманих військ на південному порубіжжі Польського королівства вочевидь була малою: наймані кінні загони налічували всього одну-дві тисячі вояків, а збір шляхетського ополчення проти набігу вимагав часу¹¹⁷.

Загалом система оборони Польщі й Литви була придатна до боротьби здебільшого із малими грабіжницькими виправами й рідше із середніми татарськими наїздами. Головною проблемою захисту порубіжжя була видовженість лінії кордону, брак військ та належного фінансування для його ефективного захисту. Таким чином, добротного захисту від татарських і турецьких вторгнень не мала ані Литва, ані Польща¹¹⁸.

В умовах постійної загрози нападу головну відповідальність за безпеку південно-східних земель уряди двох держав переклали на ініціативу й особисту винахідливість прикордонних старост київського, канівського, черкаського, вінницького у Великому Князівстві Литовському, а в Польському королівстві – відповідно на кам'янецького, хмельницького, барського адміністраторів та «коронного стражника», до чиїх обов'язків входила

116 Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. 2017. №3. с. 6

117 Там само.

118 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К. : Критика, 2005. с.185-186.

організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення небезпеки¹¹⁹.

Ідея створення оборонних ліній об'єктивно підштовхувала князя К. І. Острозького до необхідності територіальної цілісності Острозького князівства. Цій цілі мало служити набуття Сатіївської волості, що виступала першим етапом на шляху змички Дубенської, Рівненської і Острозької волостей. Сатіївську волость К. Острозький купив у Яна Довойнича, який володів нею з 1478 р.. У вересні 1522 р. гетьман отримав привілей на заснування тут містечка, який передбачав можливість побудови тут замку. Втім замок у Сатисеві стратегічного значення не мав, тому поступово, так само як міський статус поселення, занепав¹²⁰.

Крім оборонних функцій, що покладалися на місцеві служилі прошарки – бояр, путних слуг, стрільців, міщан (принаймні їх пробували обтяжити військовою службою у Дорогобужі й Красиліві), представники цих прошарків мали виступати в похід під керівництвом маршалка землі волинської у випадку необхідності заблокувати пересування татар по одному зі своїх традиційних шляхів нападів на князівстві. Насправді ж це блокування полягало у зустрічі татар вже на їх зворотньому шляху в Крим¹²¹.

Як згадувалося вище, татари, що найчастіше вдавалися до нападів в січні-лютому, коли замерзали ріки й «болота перетворювалися на мости», або вересні-жовтні, після збору селянами врожаю, достатньо легко «прошивали» їх, оскільки замки не поєднувалися між собою жодними оборонними спорудами¹²². Існуючий контроль, який здійснювався із замків, мав на меті завчасно попередити місцеве населення для наступної його концентрації в

119 Там само.

120 Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині XVI ст. *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, Інститут історії України НАН України. 2013. с. 90.

121 Там само. с.91-92.

122 Skorupa D. *Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623*. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. S.196.

добре укріплених поселеннях. Така тактика не дозволяла татарам повністю знищити мережу населених пунктів на території, підлеглий замкові, але не створювала істотних перешкод для пlynдрування окремих із них, захоплення в полон населення та його грабежів. Наступники Костянтина Івановича намагалися розбудувати першу оборонну лінію. Так, його син Ілля додав до неї замок у Шульжинцах, а Василь-Костянтин - у Базилії, Костянтинові, Острополі". Розбудовувалася й друга оборонна лінії. Зокрема, у середині XVI ст. з'явилися замки у розташованих поблизу Острога Межирічі та Суражі. Як наслідок, Януш Острозький отримав разом з братом Олександром відносно розгалужену систему оборонних укріплень¹²³.

Інвентар так званих «подільських» (фактично, південно-волинських) маєностей Януша Острозького 1615 р. фіксує в цілому задовільний стан замкових укріплень Шульжинців, Костянтинова, Красилова і Базилії. З них у Шульжинцях оборонні вежі були збудовані з використанням дуба¹²⁴. Костянтинівський замок поєднував елементи мурованих (вежа, костел, мури) та дерев'яних (башти, ворота, городні) споруд¹²⁵. Красилівський замок, зведений з дуба, мав 6 башточок¹²⁶. Значення цього замку посилювалося фактом концентрації тут надвірних військ Острозьких, що мали рухатися назустріч татарам до Вінниці та Брацлава. Традиційно посполите рушення волинських князів і шляхти збиралося над Горинню у маєності Заславських с. Двірець поблизу Заслава, але Острозькі тривалий час перебували у зтяжньому конфлікті зі своїми крєвними, тому, наприклад, Ілля Острозький зосереджував свої війська саме у Красилові. В подальшому, попри залагодження конфлікту із Заславськими, надвірна міліція Острозьких з метою

123 Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. *Острозька давнина*. Острог. 2016. Вип. 5. с. 31 – 32.

124 Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року / Упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог : Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009. С.97.

125 Там само. с. 120-121.

126 Там само. с. 184.

протидії татарським нападам часто концентрувалася у Красилові. Дерев'яним був і замок у Базилії, що мав два ряди двоповерхових городень, які використовувалися не лише з оборонною ціллю, але й як місце, де шляхта й люди з навколишніх сіл зберігали свої речі¹²⁷. Здогадно можна думати, що ці речі в городнях зберігалися не лише під час татарських нападів, але у мирний час. Якщо це припущення вірне, то напевно існувало закріплення городень за окремими посесорами сіл Базилійської волості та сільськими громадами в цілому¹²⁸.

Той інвентар свідчить про заходи з покращення влаштування замків, ініційовані князем Янушем, а, відтак, й їх обороноздатності. Під замком у Костянтинові - стайню, а біля костелу тривало будівництво кляштору; у Красилові в 1615 р. мурували браму з баштою й незадовго до того звели два будинки; у Базилії поставили новий будинок, відремонтували й облаштування студні, заготовили дерево для реставрації паркану¹²⁹. Принагідно слід відзначити, що укладачі інвентаря не фіксують значимих недоліків будівель, оборонних споруд, службових приміщень цих замків, що свідчить про загалом задовільний їх стан. На озброєнні замків знаходилися як фортечні, так і польові гармати, гаківниці, рушниці й мушкети. Особливо значним був запас зброї й боєприпасів у костянтинівському замку. Інвентар весь цей комплект називає «цейхгаузом»¹³⁰. Крім цього, особливе значення костянтинівського замку у володіннях Я. Острозького підкреслюється ще й наявністю у ньому пушкаря, який не лише доглядав за замковою артилерією, але й виготовляв гармати.

127 Там само. с.206.

128 Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. Острозька давнина. Острог. 2016. Вип. 5. с. 31 – 32.

129 Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року / Упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог : Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009. С.98, 121, 184-185.

130 Там само. с. 121.

Система оборони замків у Шульжинцях, Костянтинові, Красилові й Базилії (а за аналогією, й інших замків Я. Острозького першої лінії укріплень на Волині) опиралася на значні ресурси військовозобов'язаних людей. Крім власне замкових залог, які мали бути відносно невеликими, ця система включала міщан, на яких покладався обов'язок оборони міських і замкових фортифікацій. Слід згадати, що Красилів отримав не магдебурзьке, а хелмінське право, яке передбачало загальну мобілізацію городян у випадку нападу на місто. Обороні оамку мала слугувати округа, що складалася з навколишніх населених пунктів. Довірені особи князі, переважно з числа служилої дрібної шляхти, яка мала військовий досвід, отримували села замкової округи на ленному праві. Кожен з таких титулярів мав виставити певне число кіннотників, озброєних по драгунському, козацькому, п'ятигорському, татарському взірцю. Військовими повинностями традиційно були обтяжені місцеві татарські громади, побережники, гайдуки та путні бояри. Мобілізація цих категорій населення відбувалася за наказом Я. Острозького. Для оборони окремих замків були створені й піші підрозділи. Зокрема, джерельно засвідчено існування «піхоти ключа Степанського». Принагідно слід зауважити, що піші підрозділи функціонували при замках Острозьких, розташованих у поліській смузі, де піхота могла більш-менш ефективно протистояти татарським кінним підрозділам. Натомість для замків першої лінії, розміщених у Південно-Східній Волині, використання піших підрозділів, напевно, було малоефективним¹³¹.

Слід зазначити, що замки Я. Острозького, розташовані у поліській смузі Волині, в досліджуваний період татарським нападам не піддавалися, тому аналізу її обороноздатності у цій статті не наводимо. Основний акцент з початку XVII ст. у замковому будівництві був перенесений у володіння краківського каштеляна, що знаходилися у Київському та Брацлавському

131 Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. Острозька давнина. Острог. 2016. Вип. 5. с. 33.

воєводствах. Опорним пунктом просування на південь та схід Брацлавського воєводствах. Опорним пунктом просування на південь та схід тут був, безперечно, Чуднів, що потрапив до маєтностей роду Острозьких в часи князя Костянтина Івановича. За його життя місцевий замок належав до найпотужніших у володіннях Острозьких. На час входження Чуднівської волості до володінь Януша (фактично з 1585 р.) стан укріплень замку погіршився. У 1618 р. Чуднівська волость зазнала катастрофічних розорень внаслідок татарського набігу. Ординці знищили тут 9 фільварків, вивели до Орди близько 350 селянських родин, загинуло декілька князівських слуг - державців окремих сіл. Разом з тим, самий Чуднів татари не зачепили, що свідчить на користь того, що замкові й міські укріплення могли протистояти навіть такому масштабному нападу татар, як у 1618 р. Слід відзначити, що чуднівський замок мав значний ресурс військовозобов'язаних людей - козаків, служебників, стрільців, які проживали у Старому Новому Чуднові та селах волості¹³².

У Чуднівській волості Януш наприкінці 1580-х років звів ще декілька замків. Один з них знаходився у Сапогові (Мирополі), який відігравав роль тилового для чуднівського замку. Попри те, що фортифікації Сапогова були знесені повсталими козаками Криштофа Косинського і білоцерківськими міщанами вже в середині 1590-х замок був цілком обороноздатний і залишався таким протягом перших десятиліть XVII ст. Ті ж козаки і міщани зруйнували розташовані на сході й південному сході Чуднівської волості замки у П'ятках і Янушполі. Якщо зведення першого з них відбулося з ініціативи Я. Острозького, то укріплення другого існувало ще у 1580-х роках, коли цим містом володіли князі Збаразькі¹³³.

Укріплення мали й головні міста відносно невеликих маєткових комплексів Я. Острозького, розташованих поруч із Білоцерківським

132 Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. Острозька давнина. Острог. 2016. Вип. 5. с. 35.

133 Там само.

староством. На схід від цієї королівщини краківський каштелян мав замочки принаймні у трьох містечках - Рокитній, Ольшанці та Обухові. Перший з них був зведений після козацьких повстань 1590-х рр., другий - на початку XVII ст.; в обох випадках ініціатором їх появи виступав князь Януш". Замок в Обухові міг існувати й раніше, але, напевно, був реконструйований в першій декаді XVII ст. Якщо Рокитна й Ольшанка прикривали підходи до Білої Церкви й контролювали переправи через Рось, то обухівський замок ставав перешкодою для татар у напрямі Києва. Принагідно слід зауважити, що на початку XVII ст. урядниками краківського каштеляна на одному з важливих шляхів до Києва засновується слобода Кагарлик. У 1630-1640-х рр. замок тут вже існував, однак виник він раніше, ймовірно, ще до 1620 р¹³⁴.

Отже, система оборони від татарів в цілому виконувала свою функцію. За деякими обрахунками, війську вдалося знешкодити третину всіх татарських походів, а якщо додати до того наїзди, які були знешкоджені, то майже 45 відсотків. Стосовно великих походів відсоток успіху був нижчим: із 22 великих наїздів за сто років до Люблінської унії лише п'ять було розбито. Тому можна стверджувати, що система оборони була більш придатна до боротьби із малими татарськими наїздами.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи боротьбу та систему оборони Волині від татарських загарбань, можна виділити наступне:

1. Боротьба супроти турецьких і татарських набігів у 30–40 рр. XVI ст. стає все більше організованою та цілеспрямованою, що підтверджується численними невдачами татарів під час нападів. Основною оборонною силою стають місцеві загони, сформовані з українських міщан, козаків і селян.

134 Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. Острозька давнина. Острог. 2016. Вип. 5. с. 37

2. Князь К.І. Острозький відчував загрозу татарських набігів, оскільки татари безперервно спустошували його окраїнні володіння. Тому він вважав своїм обов'язком боронити свої землі та її мешканців.
3. Система оборони проти татар, в цілому виконувала свою функцію. Це підтверджує те, що вдавалося знешкодити третину татарських набігів. Якщо брати до уваги ще великі походи татар на Волинь, то в цьому випадку система оборони була трохи менш ефективною. Внаслідок чого можна зрозуміти, що більш ефективною була проти малих татарських набігів.

РОЗДІЛ 3.

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ВНАСЛІДОК ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ

За польськими джерелами, на одного татарського воїна під час нападів у XVI – першій половині XVII ст. припадало приблизно від 10 до 25 бранців¹³⁵. Тільки під час великих військових походів, на думку Ярослава Дашкевича, захоплення людей не було першорядним завданням на відміну від середніх нападів та набігів невеликих і зовсім малих загонів, головною метою яких було вибирання ясиру¹³⁶.

Мауріцій Горн вважав, що число виведених татарами до Криму невільників залежало як від чисельності задіяного в нападі ворожого війська, так і від ступеня готовності збройних сил Речі Посполитої до відсічі та переслідування нападників з метою визволення бранців. Такі спроби були непоодинокими, зокрема, лише в першій половині XVII ст. намагання відбити ясир фіксуються в 1618, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624,

135 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV - перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. *Український археографічний щорічник*. Вип. II. С. 43

136 Там само.

1629 та інших роках¹³⁷. Це, на думку дослідника, мало змушувати татар до певного обмеження числа в'язнів, оскільки їх потрібно було забезпечити надійною охороною під час виведення до Криму. У зв'язку з цим повідомлення галицького гродського суду, що лише з частини села Жулин під час нападу 1622 р. «велике число підданих, дружин, дітей і челяді їх на 600 взяли і в язичницьке рабство... відвели», видалося М. Горну великим перебільшенням. Він вважав, що до подібних відомостей слід ставитися критично, оскільки власники маєтків, зацікавлені у звільненні від податків, подавали завищені цифри про людські втрати. Тож, попри те, що Горн вважав загальні втрати людності внаслідок татарських нападів доволі великими, він все-таки зазначав, що вони були значно меншими, ніж втрати матеріальні¹³⁸.

Потрібно взяти до уваги зібрані Олексієм Новосельським відомості стосовно чисельності виведених татарами московських невільників протягом 30-40-х років XVII ст.¹³⁹ На думку Горна, коли він відповідно до класифікації нападів визначив величину ясиру, під час походів могли захопити до 5 тис. в'язнів, під час великих нападів – до 3 тис., а невеликих – до 250 осіб. Якщо виходити з цього, то демографічні втрати внаслідок татарських нападів протягом 1605-1633 рр. він обраховував на 100 тис. убитими і виведеними до Криму, а з урахуванням числа загальмування природного приросту людності – у 129 тис. Загальні втрати цілої Речі Посполитої за цей період, за підрахунками дослідника, становила 250 тис¹⁴⁰.

137 Horn M. *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.34.

138 Horn M. *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.34.

139 Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века*. М.; Ленинград, 1948. С. 434-436.

140 Horn M. *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.36.

Були й інші застереження Горна, з якими важко не погодитись, стосовно його недовіри до інформації актових джерел та супроводу бранців. Так, Олена Апанович заперечувала думку Михайла Бережкова та Арсенія Маркевича про виведення невольників лише по закінченні походу. На підставі архівних документів вона стверджувала, що татари відправляли бранців до Криму, не чекаючи закінчення нападу. Вони захоплювали в'язнів одразу, щойно вступали на територію України, і, набравши певне число, відправляли до Криму окремими партіями, щоб вони не перешкоджали просуванню головного війська. Ці групи бранців конвоювали спеціально створені для цього загони, які, виводячи людей, продовжували примножувати свій ясир¹⁴¹.

Якщо ставитись, як це робить М. Горн, з недовірою до актових документів, то виникає питання, чому за одним і тим самим документом з одного поселення татари вивели 300 осіб, з другого - лише 17, а з іншого взагалі жодної людини. До того ж, спустошення маєтків засвідчувалося судовими виконавцями - возними, які несли кримінальну відповідальність за неправдиві свідчення. Та найважливішим, на думку Ірини Волончук, є той факт, що реєстри людських втрат були не абстрактними, а цілком конкретними¹⁴². В них подавалися не тільки загальні цифри виведеного ясиру, а й імена конкретних домогосподарів із зазначенням їхнього сімейного стану, переліком, інколи поіменним, забраних у неволю членів родини, а інколи навіть наймитів та челяді. На важливості таких офіційних списків, які склалися в межах маєтків одного власника або окремих адміністративних одиниць, для обрахунків демографічних втрат наголошував Ярослав Дашкевич¹⁴³. Очевидно, потім на їх підставі спеціально призначені для цього комісари складали в масштабах цілої Речі Посполитої реєстри по волостях, у

141 Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-і роки XVII ст. - С. 67.

142 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.395.

143 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV - перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. *Український археографічний щорічник*. Вип. II. С. 41.

яких зазначалася вже лише загальна кількість ясиру, виведеного з окремих поселень. Спроби таких підрахунків, на думку деяких дослідників, простежуються в п'ятьох випадках і стосуються втрат, заподіяних татарами у 1567,1575, 1593,1617,1618 роках¹⁴⁴. Ворончук вдалося віднайти фрагменти таких списків за 1577,1578,1593,1617,1618,1621 роки¹⁴⁵. Про розмір спустошень свідчать також присяги («юраменти») війтів, урядників та реляції возних, у яких не наводяться чисельні втрати, проте за ними можна зрозуміти їх масштаби.

Вважається, що в другій половині XVI ст. сталося шість значних татарських вторгнень у межі польсько-литовської держави. Проте за нашими підрахунками, за цей час відбувся 31 напад на українські землі, зокрема 20 на Волинь, із них великими силами здійснено напади в 1566 (1567), 1575,1577 (тричі), 1578 (двічі), 1589,1593 роках¹⁴⁶.

За даними Ірини Ворончук, 1567 року татари пограбували і зруйнували 351 українське поселення, забрали 250 тис. голів худоби, в тому числі 9353 коней, та вивели до Криму понад 9 тис. людей¹⁴⁷.

1573 р. ротмістр надвornoї міліції князя В.-К. Острозького Ярмолинський за допомогою красилівських міщан розгромив татарські чамбули під с. Чернелівкою, що було розташоване за 12 км західніше Красилова. Під час нападу 1574 р. татари вивели з собою 3 тис. невольників, але цей напад Пантелеймон Куліш називав лише пробою сил. Справжній напад великими силами відбувся навесні 1575 р.¹⁴⁸ Про приготування татар до походу дізналися заздалегідь, тож, готуючись до відсічі, жоден український магнат не прибув на конвокаційний сейм. Коли татарське військо вступило на Волинь,

144 Там само. с. 42.

145 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.395.

146 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.395.

147 Там само.

148 Там само.

його зустріло 4-тисячне шляхетське військо на чолі з князем В.-К. Острозьким. Діставши відсіч під Красиловом, татари змушені були втікати. Проте вже у вересні вони через територію Молдови увійшли спершу на Поділля, розбили кіш під Тернополем і розпустили загони аж до Львова, а потім стрімко рушили на Волинь. Раптове вторгнення дало їм можливість спустошити територію на 40 миль уздовж і 20 вширш, тобто щонайменше на 320 км уздовж та 160 км уширш. Про чисельність людських втрат можна судити за враженнями сучасників: після нападу волинські послы приїхали на сейм в жалобних убраннях. Значну частину території Волині було повністю спустошено, вціліли тільки замки та панські двори великої шляхти, де була вогнепальна зброя. За відомостями Свентослава Ожельського, нападники вивели понад 35 тис. невільників, із яких десята частина (переважно діти) перепала турецькому султанові. За хроніками Бельських і Стрийковського, бранців було 100 тис., а Острозький літописець збільшує їх число до 150 тис.¹⁴⁹.

Про напад 1576 р. можливо робити висновки не тільки з повідомлення Острозького літописця, а й на підставі акту про звільнення під податків на 4 роки міста Заслава та інших маєтностей князів Януша і Михайла Заславських, спустошення у зв'язку з вторгненням татарського війська на землі Поділля та Волині¹⁵⁰.

У 1577 р. татари здійснили три великі напади на Волинь: один навесні і два восени. Деякі знайдені документи дають інформацію про перший, що стався під час великого посту. Про спустошення свого маєтку в цей період заявив Ян Бокій Зарецький. Докладніше про людські втрати інформував урядник маєтків Гесинських, а саме забрали двох дворних парубків, трьох хлопців, урядника та дівчину. Крім них, в Дублянах до ясиру потрапило 16 людей, в с. Лішня – 15, а в селі Ілпибоки забрали тільки одного. Ще у трьох селах Луцького повіту Залав'є, Озерне, П'яне було зруйновано 36 родин-

149 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.395-396.

150 Там само. С.396.

домогосподарств: 5 людей було забито, зокрема двох малих дітей, одного дорослого сина та двох голів родин, забрано до ясиру 35 членів родин, а ще 19 наймитів і челядників, разом 54 особи¹⁵¹.

Один з осінніх нападів відбувся у вересні, і вересня 1577 р. Луцький староста Олександр Жоравницький відмінив судову сесію через оголошення волинським маршалком князем В.-К. Острозьким шляхетського рушення проти татар¹⁵². Проте нападникам вдалося прорватися вглиб Волині, спустошити значну її територію та захопити багато бранців.

На початку 1578 р. татари знову з'явилися під Острогом. Як зазначалось, успішність татарських походів залежала від несподіваності і швидкості, зокрема цей напад відбувся протягом трьох днів 7-9 лютого. Спустошивши місцевість та захопивши бранців, татари з'єдналися під Тернополем і в районі Кам'янця переправились через Дністер. Низка знайдених документів дає уявлення про масштаби спустошень. Так, під час нападу на містечко Жуків та села Жуківської волості: Старий Жуків, Новосілки, Новий Став та Сухівці постраждали 44 домогосподарства, 7 людей із них було забито, 12, до яких додаємо двох дочок, сестру дружини та двох слуг-шляхтичів пана Гуменицького, взято в ясир. Крім того, із селянських господарств було забрано в неволю ще 95 челядників. Отже, 44 господарства втратили 114 осіб¹⁵³. З 36 інших поселень Луцького повіту до Криму було виведено 85 родин-домогосподарств у повному складі з наймитами та челяддю, а з двох сіл Волосової Волі та Старого - всіх жителів «от мала до велика». За побором 1577 р. Волосова Воля налічувала 4 домогосподарства, Старе село - 13378, тож число забраних до ясиру родин у повному складі становило щонайменше 102. З інших домогосподарських структур у неволю потрапила ще 491 особа¹⁵⁴.

151 Там само. С.397.

152 Там само.

153 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.397.

154 Там само.

Виходячи з того, що селянське домогосподарство складалося пересічно з 11,5-12,5 осіб, отримуємо щонайменше 1745 осіб, узятих у неволю; крім того, 52 людей було забито. Отже, загальне число забитих і виведених у неволю з 41 поселення становило щонайменше 1797 осіб або в середньому 43,8 особи на одне поселення¹⁵⁵.

Проте цим не обмежуються тогочасні втрати, оскільки спустошених маєтків було значно більше. За реляцією ревізора Івана Покотила, серед маєтків князя В.-К. Острозького протягом 1577 і 1578 рр. від татар були спустошені всі землі в Острозькій, Дубенській, Сатіївській, Крупецькій, Здолбицькій, Глинській, Жорнівській, Дорогобузькій, Берездівській волостях Луцького повіту, а в Кременецькому, Красилівська, Костянтинівська, Колоденська, Чернехівська, Сульжинська, Полонська волості, тож разом 15 волостей. Було спустошено також міста Острог, Дорогобуж, Берездів, Колодно, Чернехів, Сульжин, Красилів та передмістя Дубна і Полонного, тобто щонайменше 300 маєтків одного власника. Якщо застосувати визначений вище коефіцієнт втрат, то з них могло бути виведено щонайменше 14-15 тисяч людей¹⁵⁶. Загальну картину спустошення Волині засвідчує поборовий реєстр 1578 р., за яким «за велике згортання, спалення і землю розорення від язичників татар, заклик ... у 1578 році не віддали» вся погоринська шляхта, а також шляхта цілого Кременецького, трьох частин Луцького та двох частин Володимирського повітів¹⁵⁷. Отже, спустошення Волині не обмежилось розоренням 300 маєтків, а було в кілька разів більшим, бо вціліли лише четверта частина маєтків Луцького та третина Володимирського повіту, який був значно меншим від Кременецького та Луцького.

155 Там само. С.398.

156 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.398.

157 Там само.

Татарські напади на Волинь відбувалися також 1579, 1583, 1588, 1589, 1590 роках. 18 серпня 1589 р. татари, розбивши кіш під Тернополем, широко розійшлися по Волині. Про значне розорення волинських маєтностей свідчили возні Криштоф Щука і Станіслав Янковський, які, 1601 р. оглянувши вісім поселень: п'ять міст (Збараж, Купіль, Плебанівку, Чернехів, Колодне) і три села (Базаринці, Медин і Стриєвку), спустошені в 1589 р., зазначали, що міста та села були пустими та людей в них не було¹⁵⁸. На зворотному шляху татар погромили козаки, відібравши ясир, але на підмогу татарам прийшов ще один загін. Козаки були змушені відступити, а татари знову «Забрали... дуже багато наших шляхетних осіб». Серед бранців опинився і князь Збараський з дружиною, який помер у Криму, а його дружину викуплено¹⁵⁹.

Один з найстрашніших нападів кримчаки вчинили 1593 р. Скориставшись відсутністю чоловіків, які в цей час перебували на сеймі й трибуналі, де якраз тоді розглядалися справи Волинського воєводства, татари розбили військо, яке намагалося їх затримати, прорвалися на Волинь і розташували свій кіш під Костянтиновом. Не зустрівши опору, вони «вибрали багато знатних будинків, особливо білої статі»¹⁶⁰. В рукописному відділі ЛНБ ім. Стефаника зберігається реєстр людських втрат Костянтинівської, Красилівської, Любартівської та Остропольської волостей Кременецького повіту, завданих внаслідок цього нападу. Щоправда, цей список не поіменний, у ньому наведено загальні числа забраних до Криму невольників з окремих поселень. Однак, на думку Ворончук, цьому документу можна довіряти, бо поряд із числом 500 людей, забраних у ясир із Лажева, зазначено, що з Волиці виведено 24, з Баглайок – 22, з Городища – 12, а з сіл Іршики та Яворівці – по 10 осіб.

158 Там само.

159 Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. Warszawa, 1851. S. 103-105.

160 Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. Warszawa, 1851. S. 202.

Найбільше постраждали села Сквородка, звідки було забрано 1500 осіб, Губин – 1005, Западинці – 1000, Черленківці – 800¹⁶¹.

Олексій Баранович поставився з недовірою до цього документа, хоча зазначав, що перелічені волості зазнали великого спустошення¹⁶². Тож постає питання, наскільки відповідає дійсності така велика кількість жителів для тогочасного села. За реєстром поселень, складеним О. Барановичем на підставі подимного тарифу 1629 р., переконуємось, що подеколи села були доволі багатолюдними, зокрема в 65 селах налічувалося від юо до 150 домогосподарств. Наприклад, у Воєгощі подимне було сплачено зі 125 димів, у Ворокомлі - зі 132, Дідичах - зі 135, в Довгошихах - зі 144, в Бущі - зі 146. Сім сільських осад охоплювали від 150 до 200 димів, а ще сім - понад 200. Зокрема, в Блудові був 171 дим, у Залісцях - 174, в Борисові - 187, у Верхові - 202, у Вельбовно - 204, в Дорогостаях - 215¹⁶³. За цим самим тарифом, Сквородки з Новосілками разом налічували 92 дими. Потрібно зауважити, що йдеться про подимне, сплачене після цілої серії татарських нападів у 1617 (двічі), 1618 (двічі), 1619, 1621, 1624 роках, кожний з яких більшою чи меншою мірою призводив до зменшення жителів поселень, особливо південно-східних волинських волостей, які були розташовані на так званих татарських шляхах. Аналіз і зіставлення реєстрів мешканців деяких поселень за різні роки засвідчує, що людські втрати внаслідок нападів та пов'язані з цим міграційні процеси призводили до різкого коливання числа жителів. Можна припустити, що в 1593 р. Западинці, та інші села були значно багатолюднішими. Очевидно, саме внаслідок величезних втрат цього та наступних татарських нападів у 10-20-х роках XVII ст. чисельність людей не відновилася до 1629 р.¹⁶⁴

161 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.399.

162 Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959. С. 126-127.

163 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.399.

164 Там само. С.399-400.

За реєстром 1593 р. зі 107 поселень чотирьох волостей Кременецького повіту до Криму було виведено 24203 особи, або пересічно 226 людей на одне поселення. Проте цей реєстр не повний. Відомості про кількість спустошених 1593 р. маєтків доповнюють переліки волинських возних Кіндрата Пашковича 1596 р. та Криштофа Щуки і Станіслава Янковського 1601 р., які оглядали їх за дорученням волинського поборця Лаврентія Дривинського. Возні називають 37 поселень Полонської волості, 17 Сульжинської, 67 Костянтинівської, 15 Красної, 7 Любартівської, 27 (у тому числі 2 міста) Остропольської, 21 Базалійської, 42 Заславської, а також 17 (у тому числі і місто) в маєтностях Криштофа Лабунського та ще ю сіл інших власників. Тож у переліках возних вказано на 27 поселень більше, ніж в реєстрі по Костянтинівській, та на 8 - по Остропольській волостях. Разом за реєстром та списками возних було спустошено 301 маєток. Якщо рахувати число бранців, виходячи з отриманого числа спустошених маєтків, то число ясиру слід збільшити майже у 2,5-3 рази, отже, воно могло становити щонайменше 50 тис. осіб¹⁶⁵.

Перша половина XVII ст. була часом найвищої потужності Кримського ханату. За підрахунками дослідників, протягом 1612-1621 рр. та тари нападали на Річ Посполиту 31 раз, а протягом 1600-1647 рр- відбулося 76 походів¹⁶⁶, зокрема на Волинь було вчинено щонайменше 24 великі напади. Особливо складним для українських земель виявився 1605 р., коли татари «більше ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Острополя, Межибожа». Це повідомлення «Острозького літописця» підтверджується документальними джерелами. Один із нападів того року стався у серпні, коли «неприятель татар пішов у землю Київську и Волинську». На жаль, немає

165 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.400.

166 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.65-67.

конкретної інформації про тогорічні втрати, але красномовним є сам факт прориву напасників на лінію Заслав-Полонне, що може свідчити про спустошення та зруйнування значного числа сільських поселень¹⁶⁷.

Під 1611 роком Чернігівський літопис розповідає, що татари вибрали Острожок. Вочевидь, ідеться про містечко Кременецького повіт що розташовувалось майже на самому східному кордоні Волині¹⁶⁸.

За хронологією татарських нападів 1600-1647 рр., складеною М. Горном, протягом лютого-вересня 1617 р. сталося п'ять нападів татар на українські землі¹⁶⁹, два з них на Волинь. На підставі універсалів коронного гетьмана Станіслава Жулкевського від 4 лютого 1617 р. та руського воєводи Яна Даниловича від 23 лютого 1617 р., де вони повідомляли шляхту про вторгнення ворога, Горн зробив висновок, що ординці вдерлися на Волинь приблизно в останні дні січня або в перші дні лютого¹⁷⁰. Дату вторгнення уточнює Острозький літописець та документальні джерела. Зокрема, в Острозькому літописці під 1617 р. зазначено: «Того ж року пред Стрітенієм Господнім калга мурза з татари поважне в землю нашу вшедше мимо Любартов і Полонний, под Шульжинцами кошом стояли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Оструг миль 12, коло Ляховець, і Янполя, і Жаславля, і Полонного брали і попалили і з великою здобиччю до землі своєї вернулися»¹⁷¹. За церковним календарем, Стрітєння відзначається на 40-й день після Різдва, тобто 2 лютого¹⁷². Цю дату підтверджують тогочасні документи, зокрема волинський возний Іван Дешковський, оглядаючи зруйновані маєтки

167 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.401.

168 Там само.

169 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.66.

170 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.23.

171 Бевзо О. Львівський літопис та Острозький літописець. С. 134, 160.

172 Там само.

князя Януша Острозького, на підставі інформації зазначив, що спустошення сталося 3-6 лютого 1617 р.¹⁷³

Відомості щодо числа нападників суперечливі. С. Жолкевський, подібно до Яна Даниловича, в універсалі від 24 лютого 1617 р. вказує, що татарська орда налічувала кілька десятків тисяч¹⁷⁴. М. Горн вважав цю цифру перебільшеною на тій підставі, що рік потому, на початку 1618 р., сам гетьман у звіті Варшавському вальному сеймові говорив лише про кілька тисяч¹⁷⁵. На думку Ворончук, «військо було достатньо великим, оскільки Жолкевський, який мав у розпорядженні 700 жовнірів, не зміг протистояти татарам. Не змогли відбити цей напад і козаки. Татари прорвалися вглиб Волинської землі, спустошуючи села й міста»¹⁷⁶. Конкретну картину завданих збитків розкриває віднайдений у Краківському архіві опис, що 1617 було спустошення маєтності від татар. Реєстр фіксує втрати містечка Краснокорця та 47 сіл Краснокорецького, Жуківського, Мінківського, Судилківського, Вовківського та Дяківського ключів Кременецького повіту. В ньому не йдеться про міста Любар, Полонне, Сульжин, Острог, Ляхівці, Ямпіль, Заслав та їхні волості, які також були спустошені за свідченням «Острозького літописця». Тож це не повний перелік усіх шкод, завданих унаслідок цього татарського нападу, а лише їх невеликий фрагмент. На наш погляд, до цього документа можна ставитися з повною довірою, оскільки в ньому не просто подаються загальні оцінки на зразок «безчисленно» чи «мнозство», а називаються поселення й конкретні люди, зокрема голови домогосподарств, вказується стан їхніх житлових будівель (цілі чи спалені), число синів, а також

173 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.402.

174 Там само.

175 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.23.

176 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.402

кількість худоби, що залишилася після нападу, загальне число «dusz», які «з того села взяті» як ясир та число забитих господарів¹⁷⁷.

Отже, за «списанєм» до нападу в 47 селах було 1207 димів, з яких 784, що становили 65 % від усіх житлових будівель, були спалені. Особливо страшну картину являли собою села Мінківці (69 димів), Ва нова (33), Симонівка (26), Пузирки (10), Припутні (5), Гуска (9), де всі житла були спалені дощенту. У с. Мокіївцях з 55 димів згоріло 54, у Пиляях з 44 – 40, у Бачманівці з 37 – 35, у Семаках з 35 – 34, у Судилкові з 33 – 30, у Нічогівці з 20 – 18, у Коморівці Волі з 11 – 9, у Лучниках (Василевських) з 11 – 9, у Сивках з 9 – 7, у Лутавці Волі з 8 – 6, у Каменці з 4 – 3¹⁷⁸. Тож, можна вважати, що 17 із 47 сіл були повністю зруйновані. До того ж, татари вивели до Криму величезну кількість робочої та великої рогатої худоби. На 1207 селянських господарств після нападу залишилися 651 кінь, 247 волів, 31 бик, 268 корів і 31 яловиця, 390 телят, 1223 вівці та 1614 свиней, або в середньому на одне селянське господарство після татарського нападу припадало 0,53 коня, 0,22 вола (разом з биками), 0,24 корови, одна вівця та 1,3 свині. У селах Цвітоха (17 господарств), Мочуловка Воля (7) і Понорка (7) взагалі не лишилося жодної робочої худоби. У 13 селах, зокрема Мокіївцях (55 господарств), Нічогівці (20), Жилинцях (16), Гусці (9), Припутнях (5) та інших, де до нападу налічувалось 236 господарств, не лишилося жодного вола, у 13 із 47 сіл – жодної корови¹⁷⁹.

Ще жахливішими були людські втрати. За кількісними показниками реєстру, з міста Краснокорця та його передмістя Городища було забрано в полон 349, а з 47 сіл – 4039 осіб¹⁸⁰. Проте й це число не є повним, бо в реєстрі не зазначено загальні числа невільників, забраних з восьми сіл: Ягідного,

177 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.402

178 Там само. с.402-403.

179 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.403.

180 Там само.

Новоставців, Котечина, Пузирків, Жилинців, Зубового, Понорки, Зубовщини. Так, у селі Ягідному було забрано отамана, а про підданого Пальчика говориться, що він сам встав. Крім того, тільки в чотирьох із 34 димів залишилося п'ятеро синів, отже, з решти димів молодь була виведена до Криму. Звісно, серед цих 30 родин могли бути й молоді подружжя без дітей, але, безперечно, були і багатодітні сім'ї. Крім того, в трьох домогосподарствах мешкало більше, ніж одна селянська родина, зокрема Тиміш Дудка проживав разом із двома братами, Хвеско – з одним, а Трохим – з дорослим сином. Проте, аби не допустити похибки і не перебільшити втрат, вважатимемо, що на один дим припадало по два сина. Це може означати, що з 30 димів було забрано щонайменше бо хлопців. Домогосподарство селянина Пальчика, який залишився самотнім, обраховуємо як пересічне, разом із челяддю, на 12 осіб. Тоді можна вважати, що з с. Ягідного до Криму було виведено щонайменше 72 особи, хоча в селах з приблизно таким числом домогосподарств було забрано людей удвічі більше. Наприклад, з 33 господарств с. Вачова було виведено 170 підданих, з 30 димів с. Пліщин – 120, з 32 родин с. Шепетівки – 146, з 33 димів с. Перемишль – 176¹⁸¹.

З 12 господарів с. Новоставці татари забрали шістьох. Крім того, хати трьох з них - Лучки, Андрія і Дудки - залишилися порожніми, тож разом із господарями до ясиру потрапили їхні родини та служебна челядь у повному складі. Отримуємо 33 особи. На інші дев'ять димів залишилося лише троє синів. Тож із цього села щонайменше було забрано: 6 господарів, 33 домочадця з трьох господарств та ще мінімум 15 синів з інших родин, тобто разом щонайменше 54 особи. Дев'ять господарів с. Котечин: Івашко Олісієня, Олешко Бородатий, Лукаш, Юхим, Дмитро, Бартко Мацкевич, Ісай, Голяк і Савка Пастух потрапив у полон. По двох із них, Голяку і Савці, не осталося нічого¹⁸². Застосовуючи аналогічну методику, можна підрахувати, що з цього

181 Там само. с.403-404.

182 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С.404.

села щонайменше було забрано в неволю 77 осіб. Шість селян-господарів: Грицик, Андрій Лантух, Яцик, Богдан, Владичка і Строк потрапили до ясиру із с. Пузирки (Поліські). Підданий Кузьма втратив усю свою родину, а сім димів залишилися без синів¹⁸³. Крім того, було забрано і «самих бояров», які тримали це село на умовах служби. Якщо рахувати «бояров» лише за дві родини-домогосподарства, то це щонайменше 24 особи. Тож можна припустити, що з цього села було взято в ясир щонайменше 55 людей¹⁸⁴. У с. Жилинці в неволю потрапили селяни Маско Новак, Грицько, Трохим, Левко Новик, Федір Кушнір, а двоє – Ярош і Федір Гуска залишилися самотніми. Ще вісім родин втратили своїх синів. Отже, із цього села було забрано не менше 32 осіб. У с. Зубові сім господарів: Лушпай, Харко, Васко Пікуленя, Росчиниха, Андрій Нетреба, Никон, Іван Гоголка та родини трьох підданих - Савки, Велендина та П'ятниці - були забрані в ясир. Ще дев'ять домогосподарств залишилися без синів, тож село втратило щонайменше 61 людину. У с. Понорка на шість селянських господарств не зазначено жодного сина, тобто і тут було забрано не менше 12 осіб¹⁸⁵.

Деякі родини потрапили до татарської неволі у повному складі. Так, у переліку пів дворищних селян і городників с. Лучники зазначено, що їх забрано до полону, а щодо їхніх родин та майна говориться не осталося нічого. Тож, не лише селяни Пашко, Михно, Роман, Гаврило Габа, Стецко Габа, Гриць, Смочиха, Ісай, Стас Зубко, Холодиха, Грициха вдова, Михно Солодовник, Лобко, Грицько Швець, Грицько Новак, Лучка, Млинар, а й усі домочадці їхніх 17 домогосподарств опинилися в неволі¹⁸⁶. За підрахунками І. Ворончук, 170 родин-домогосподарств, що становить 14 % від загального числа домогосподарств цих поселень, у повному складі потрапили в ясир¹⁸⁷.

183 Там само.

184 Там само.

185 Там само. с.404-405.

186 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.405.

187 Там само.

Демографічна ситуація на Волині ускладнювало ще й тим, що напади на одну й ту саму місцевість відбувалися майже щорічно, а подеколи й кілька разів на рік. Так, ще не встигли забутися страхіття попереднього (1617 р.) нападу, як у 1618 р. сталися нові напади: перший у травні, другий наприкінці вересня. За повідомленням Острозького літописця, друге вторгнення відбулося «о святом Євстафії». О. Бевзо датував цей напад 20 вересня, коли об'єднані Кримська і Буджацька орди вступили на територію Речі Посполитої¹⁸⁸. Проте зустріли опір польсько-козацького війська, і тому вирішили повернути до Дністра і напасти на Волинські землі. Так, вони дійшли до Ямполя, Острополя, Базалії, Старокостянтинова та Кременця, татари розбили кіш під Заславом і розпустили чамбули в різних напрямках. Оскільки ніхто не чекав такого повороту подій, місцеве населення не встигло сховатися, а військо не змогло його захистити, тож татарам вдалося захопити значне число людей¹⁸⁹. Під час цього вторгнення нападники захопили не лише селян і міщан, а й шляхту¹⁹⁰. Набравши невільників, татари, побоюючись нового зіткнення з польським військом, перейшли на Чорний шлях і «з великою недооціненою шкодою та користю» повернулися до Криму. Лише за два дні, 29 і 30 вересня, вони так спустошили Волинську землю, що з приводу цього розорення король писав: «Poganin ... srogiem wojewaniem i plądrowaniem, mało kiedy slychanym, kraje tamte niemal wszystkie... funditus zniosl i wniwecz obrocil»¹⁹¹.

Присяги в'їтів та отаманів багатьох волостей і маєтків князя Януша Острозького та Анни Острозької дають змогу встановити територію та розмір

188 Бевзо О. Львівський літопис та Острозький літописець. С. 134, 160.

189 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.407.

190 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.30.

191 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.30.

заподіяних спустошень. Так, базалійський війт Дем'ян Кокорика, красилівський і косянтинівський присяжні Ян і Мацько, жеребівський отаман Яцько Балакир, отаман Дубенської волості Сахно та отаман Острозької волості Юско присягали у луцькому гродському суді, що «прудким вторгненням в краї Волинські... волості частину Острозькі і Дубенське, а Базалинська, Красиловська и Константиновська з містами нападу татар в року 1618 у вересні були спалені, вибрані та спустошені»¹⁹². Зазнали нового нападу і серйозно постраждали також Берездівська, Звягельська, Колодненська, Лабунська, Любартівська, Остропольська, Полонська, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Хлапотинська та Чернехівська волості князя Януша Острозького, які навіть не встигли ще відновитися після вересневого спустошення 1617 р.¹⁹³

Татари вивели до Криму велику кількість робочої та великої рогатої і дрібної худоби: після нападу залишилося лише 764 коней, 449 волів, 21 бик, 388 корів і 41 яловиця, 218 телят-озимків, 1180 вівців з козами та 2380 свиней. Найбільше налічувалось свиней, що доволі незвично, бо татари, які мали до них відразу, зазвичай заганяли їх до найбільших хлівів та спалювали. Вочевидь, цього разу вони просто не встигли це зробити, адже напад був дуже швидким і тривав лише протягом двох днів. Проте, як бачимо, навіть під час великих походів для нападників найважливішим було захоплення ясиру та худоби¹⁹⁴.

У деяких селах не було не тільки робочої, а й продуктивної худоби. Зокрема, в с. Якимівці не залишилось жодної корови, вівці та кози. Подібна ситуація склалася в селах Волиця Булаєвська, Орлинці, Тележинці. В частині с. Салиха сім домогосподарств, які належали панові Жарському, так само після

192 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.408.

193 Там само.

194 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.409.

нападу не мали жодної корови, вівці, кози, а на 13 селянських господарств пана Грішника налічувалося лише шість кіз та сім свиней. У с. Даньківці на 18 селянських і п'ять шляхетських дворів залишилося тільки 20 свиней, але не було жодної іншої худоби. У с. Малі Топори, де було 15 господарств, після нападу нарахували лише 4 вола, 6 корів та 20 свиней¹⁹⁵. У с. Плесна на 14 селянських і два панських господарства налічувалось 5 волів, 6 коней, 2 корови, 3 вівці, 5 свиней. Для порівняння потрібно зазначити, що лише в господарстві одного селянина Романа з с. Гурки якимось чином залишилося 40 овець та 15 свиней, у городника цього ж села Пашка - 15 свиней, що свідчить про добру забезпеченість господарств худобою, причому й це могла бути лише частина тієї худоби, яку вони мали до нападу. Тож селянські господарства, що повністю забезпечували себе продовольством, залишилися без важливої для власного прохарчування продукції тваринництва¹⁹⁶.

Найстрашнішими були людські втрати: за реєстром, із цих сіл було виведено до Криму 2008 невільників, ще 213 людей, переважно голів домогосподарств, було забито. Таким чином, за два дні було втрачено 2221 особу. Деякі з родин потрапили в ясир у повному складі, ця доля спіткала 124 родини. Від 182 родин домогосподарств залишилося лише по одній особі. Зовсім самотніми без жінок та дітей залишилося бо чоловіків, без чоловіків і дітей – 49 жінок, які до того мали повні родини, ще 37 жінок стали самотніми матерями, а 83 дітей – повними сиротами¹⁹⁷. Отже, одним із трагічних наслідків нападів було руйнування родини як сімейної спільноти.

Ворончук наголошує, що «адекватність даних реєстру тодішнім реаліям засвідчують зафіксовані в ньому абсолютно різні числа захопленої в полон людності сусідніх поселень»¹⁹⁸. Очевидно, деякі села, зокрема Нове, Тарнавка,

195 Там само.

196 Там само. с.409-410.

197 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.410.

198 Там само. с.411.

Васьківці, Закриничче та інші були захоплені зненацька, тому тут руйнування і людські втрати були значно більшими. Так, якщо в Новому селі було спалено 37, у Тарнавці - 30, у Васьківцях - 21, у Закриниччі - 53 житлові будівлі, то в с. Зубівці, Чижівка, Чотирбоки, Зубове реєстр не зазначає жодного спаленого диму. Подібна ситуація простежується і щодо вбитих та забраних у ясир: з Нового села було виведено 124 невільники, з Тарнавки -104, з Васьківців -117, із Закриниччя - 300, а з сіл Припутні, Великих Топорів, Підлісців, Гурців, Чижівки в неволю не потрапила жодна людина. У деяких селах було забрано незначне число мешканців, зокрема з с. Тишевичі - одну людину, з с. Зубарі - шістьох, азе. Білів – двох¹⁹⁹.

Одинадцять сіл, названі в реєстрі 1618 р., зокрема: Білів, Вовківці, Гуска, Жилинці, Зубове, Мокіївці, Пиляї, Плєсна, Припутні, Пузирки, Тишевичі фігурують також у списку спустошених 1617 р.²⁰⁰ Це дає можливість зіставити та зрозуміти, з одного боку, темпи відновлення економічного потенціалу селянських господарств, з другого - демографічні наслідки постійних татарських нападів. Якщо в селі Вовківці 1617 р. з 62 димів татари спалили 47, то на час нового нападу у 1618 р. можна побачити 36 димів, отже, протягом півтора року вдалося відновити 21 житлове приміщення. У с. Гуска, де 1617 р. з дев'яти димів не залишилося жодного, у 1618 р. налічувалося тільки п'ять помешкань. В с. Мокіївці, де 1617 р. з 55 димів вцілів тільки один, на час нападу у 1618 р. було відбудовано 23 садиби²⁰¹. У с. Білів 1617 р. з 16 димів цілими залишилося ю, а 1618 р. тут налічувався вже 31 дим. У с. Жилинці під час попереднього нападу з 16 димів ю було спалено, а 1618 р. бачимо лише 7 димів, тобто за цей час було відновлено тільки один. У с. Зубове 1617 р. було спалено 9 димів з 33, а 1618 р. налічувалося 28, тобто наново побудовано лише чотири. Значно більше постраждало під час нападу 1617 р. с. Пиляї, де із 44

199 Там само.

200 Там само.

201 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.411.

селянських жител було зруйновано 40, а на час наступного нападу налічувалось її будівель, тобто за півтора року було відбудовано 7. У с. Плєсна 1617 р. татари зруйнували 8 димів із 33, а 1618 р. заселеними тут було лише 14 житлових приміщень, з яких три знову були спалені²⁰².

Варто згадати і про людяність цих поселень. Картина виглядає приблизно такою: 1617 р. з Вовківців до Криму нападники вивели 256 осіб, ще одну людину забили, у 1618 р. в неволю потрапило 79, а семеро були забиті. Отже, протягом двох нападів село втратило 343 мешканці. З села Гуска 1617 р. було виведено 30, а 1618 р. - ще восьмеро бранців. У с. Мокіївцях до 132 невільників, узятих в 1617 р., через півтора року додалися ще дванадцяттеро, а одного господаря було забито, за два роки село втратило 145 мешканців. У с. Пиляї на додачу до 250 селян, забраних до ясиру в 1617 р., ще 15 було взято 1618 р. Із с. Білів 1617 р. татари вивели 43 особи, в 1618 р. - ще двох, а шляхтича Гурковського забили. Село Плєсна впродовж двох років втратило 182 людей, виведених до Криму, ще два господаря було забито. З с. Тишевичі 1617 р. татари забрали 122 жителів, а 1618 р. – ще одного. Крім того, у реєстрі зазначено, що підданий Іванець залишився зовсім самотнім, тож родина цього селянина або загинула, або повністю була забрана в неволю²⁰³. Таким чином, внаслідок двох татарських нападів 1617 і 1618 рр. лише 7 сіл Волині втратили полоненими й забитими 1155 мешканців, тож пересічно на одне село людські втрати становили 165 осіб.

Вірогідно, що ці ж села могли зазнати спустошень і під час наступних татарських нападів на Волинь 1620,1621,1624 років. Наше припущення підтверджується невеликим фрагментом свідчення про людські втрати внаслідок нападу 1621 р., де в числі спустошених знову названо села Васьківці, Підлісці (з якого в ясир було забрано 13 людей) та Соснівка²⁰⁴. За цим

202 Там само. с.411-412.

203 Там само. с.412.

204 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.413.

документом, із 29 сіл Заславської волості в ясир потрапило 424 особи, у тому числі понад 180 челядників (у двох випадках число селян-господарів подано разом із челяддю)²⁰⁵.

Крім маєтків, згаданих у реєстрах, актові джерела зафіксували зруйнування та спустошення 1618 р. містечка Судилків та сіл Біла Криниця, Березна, Лозична, Красносілка Кременецького повіту²⁰⁶, а також маєтків Андрія Чолганського Бережинці, Бісівка, Гулівці, Камінь, Вишній Камінь, Куца (Кунча?), Мискова Воля, Новоставці, Ридка в Кременецькому повіті²⁰⁷. З маєтків князя Олександра Порицького Бутлів, Коростова, Кутищі, Оришковичі, Печерна, Пліска «подданьїх всих, албо барзо мало што zostавивши, зо всими добьїтками их вибрали»²⁰⁸. В маєтку київського хорунжого Гаврила Гостського Ридомель Кременецького повіту. Постраждали також жителі поселень Боложівка, Борблін, Борушківці, Волиця, Горбівці, Горинка, Данилівка, Загайці, Залужже, Кошелівка, Мизюринці, Окніни, Переросле²⁰⁹.

Дослідники вказують на складність та й взагалі неможливість створення вичерпної хронології усіх татарських нападів, оскільки не всі вони фіксувалися²¹⁰. Антоній Ролле, який одним із перших склав хронологію татарських нападів на Поділля, налічував їх 35, зокрема протягом 1450-1550 рр. - 24, у 1566-1599 рр. - 6, у 1600-1633 - 5460. За дослідженням Антонія Валавендера, упродовж 136 років (1450-1586) було вчинено 90 нападів, з них виключно татарами - 84, разом із турками і волохами - 4, турецькими силами - 2461. Серед територій, що найчастіше зазнавали нападів, він називає Поділля, Волинь, нараховуючи при цьому 30 вторгнень на Волинську землю²¹¹, тобто

205 Там само.

206 Там само.

207 Там само.

208 Там само.

209 Там само.

210 Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. с.144.

211 Там само.

третину встановлених ним нападів. Єжи Охманський за період 1474-1569 рр. наводить 56 татарських нападів Кримської орди, але, оскільки він узяв до уваги напади лише кримчаків, оминаючи вторгнення інших орд, то загалом отримав за 95 років 75 нападів на польські та литовські землі²¹². За хронологією Мауріція Горна, протягом 1600-1647 рр- сталося 76 татарських нападів на Річ Посполиту, з них 6 – на Волинь²¹³.

Отже, наслідком татарських спустошень стало зменшення великої кількості заможних селянських господарств, бо не всі змогли відновитися, а деякі навіть не встигали. Оскільки татари могли чинити свої набіги два роки поспіль на одне й те саме село.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи демографічні втрати внаслідок татарської навали на Волинь в період з XVI – першої половини XVII ст. можна виділити наступне:

1. Постійні руйнування і спустошення одних і тих самих поселень призвели до зменшення їх можливостей стосовно відновлення не тільки людських, а й матеріальних втрат.
2. Неможливо встановити всі демографічні втрати Волині в XVI – першій половині XVII ст., як і створення хронології татарських набігів, оскільки не всі були записані в джерелах.

212 Там само. с.415.

213 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1962. T. VIII, cz. 1. S.65-71.

ВИСНОВКИ

Отже, були розглянуті татарські набіги на Волинь в XVI – першій половині XVII ст. Було розглянуто Кримський ханат в зазначений період, а також його військові сили та тактику ведення бою, боротьбу та захист проти татарської навали на Волині, а також демографічні втрати внаслідок цих самих погромів. Так дослідження дає змогу зробити наступні висновки.

Період з XVI і майже до кінця XVII ст. історики називають часом постійних татарських і турецьких нападів, що були справжнім лихом для всіх українських земель. Оскільки через те, що торгівля рабами несла найбільший прибуток для економіки Кримського ханату. Особливо для тих орд татар, які продовжували вести кочовий образ життя. Хоча звісно, що ті, хто все-таки вирішив вести осілий спосіб життя, все одно не цуралися брати участь у подібних військових кампаніях.

Півострів Крим поділявся на дві частини за умовами і способом життя: північну степову та південне узбережжя. Якщо говорити за південь, то там були розташовані багаті міста, які збагачувалися за рахунок торгівлі. Південне узбережжя не підкорялися владі хана, а підпорядковувались турецькому султану, який здійснював свою владу через намісника.

Походи на українські землі влаштовували не лише перекопська орда, а й підпорядковані владі хана інші орди. Це зокрема, Ногайська, Буджацька, Белгородська та Добруджська. Іноді вони об'єднувались для організації більш масштабних походів, які відбувались в будь-якому пору року, але переважно це відбувалось взимку. Однак найчастіше кожна з орд виступала власними силами, щоб не доводилось ділитись з іншими ордами своєю здобиччю. У першій половині XVII ст. суперником для Кримського ханату стала Буджацька орда, яку очолював Кантимир і який в подальшому уславився жорстокими набігами. До нього досить часто переходили татари з інших орд, тим самим збільшуючи військовий потенціал Буджацької орди.

Якщо говорити за тактику нападів татар на Волинь, то вона була досить продуманою та хитрою. Вона давала змогу напади зненацька тим самим терпіти менше втрат від військ, які могли чинити супротив. Також це давало змогу грабувати значно більше, ніж коли їх могли помітити та попередити села на які ті хотіли вчинити набіг. Іноді напад татар був настільки раптовим і навальним, що бойові дії проти них були можливі тільки після завершення грабежу. Відшукати і наздогнати кіш, обтяжений невільниками і стадами худоби, було головним завданням. Втрати були досить значними не тільки в демографічному плані, але й плані тому, що після своїх нападів татари могли спалити села та іноді зовсім нічого не полишали.

Перед набігом ділили своє військо на три частини: дві третини призначали до основного складу, а третю ділили ще раз на дві половини, кожна з них утворювала окремий фланг, а саме: лівий та правий. Розподілені таким чином, вони вступали до краю. Основне військо поволі, але безупинно, пересувалося разом з флангами і вдень, і вночі, давали війську на харчування не більше години доки не дійшли до потрібного їм місця, але при цьому вони не завдавали жодної шкоди. Але коли вони поверталися, то основний склад продовжував рухатися в одному й тому самому темпі, а фланги за наказом віддалялися кожен у свій бік, але так, щоб половина була попереду, а інша половина збоку.

Фланги, котрі не мали наказу, віддалялися від війська, грабували, а потім поверталися зі своєю здобиччю до основного війська, який легко знайти, бо вони залишали за собою помітний слід. Після їх прибуття відразу віддалялися дві інші фланги такої ж чисельності, як і перші, одні праворуч, а інші ліворуч, рушали чинити такий же самий грабунок, що й попередні, після чого, як і раніше, поверталися, а тоді знову від'єднувалися від війська дві нових фланги, аби зробити таке ж спустошення, що й перші. Так по черзі вони здійснювали свої набіги, в той час як основне військо ніколи не зменшувалося і постійно охоплювало дві третини всього війська, яке рухалось лише кроком, щоб бути завжди у формі та наготові з військом, яке могло чинити їм супротив, якби

вони зустрічалися з ними. Хоча в наміри татар це зовсім не входило, навпаки, вони прагнули по можливості цього уникнути.

Татари ніколи не поверталися тією дорогою, якою йшли, а робили щось на зразок кола, щоб певніше уникати війська, оскільки вели виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснули. Навіть, коли вони переконувались, що їх десятеро проти одного, вони не наважувались напасти першими, оскільки приходили у Волинь зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич.

Коли вчинили набіг та пограбували край, вони поверталися у Дике поле. Могли робити тривалу зупинку, коли були впевнені, що супротив ніхто чинити не буде. У випадку, якщо відбулася сутичка, то татари робили зупинку, щоб відпочити та набратися сил.

Зводили замки у центрах своїх володінь. Це певною мірою змінювало ситуацію в географії татарських нападів. Їх масштаб зменшувався – території на захід від Бугу чи на північ від Прип'яті тепер рідко ставали об'єктом агресії кочівників. Останні змінювали тактику – розпорошувалися ще до перетину кордону на дрібні загони, що мали діяти на чітко визначених і географічно обмежених територіях. Зменшувався і час перебування кочівників на Волині. Але до остаточного вирішення проблеми ще було далеко. Лише поява регулярного війська у вигляді підрозділів так званої «поточної оборони» та кварцяних рот, а також перетворення козацтва у вагомий чинник протистояння між християнською і ісламською цивілізаціями схилять шальки терезів на користь правонаступниці Великого князівства Литовського – Речі Посполитої.

Зі всіх нападів на Волинь значним за числом татарського війська та вдалими для них за кількістю захопленого ясиру було щонайменше половина. Тож за обчисленнями Волинь втратила виведеними до Криму та вбитими щонайменше 500 тис. людей. Татари не брали в полон людей похилого віку, завжди забирали тільки молодих, які могли б працювати в якості раба і яких можна було вигідно продати. Людей похилого віку, зазвичай, вбивали. Також до людських втрат можна поррахувати й потенціальних дітей, яких могли б

дати полонені. Так, наприклад, М. Горн на 100 тис. невільників враховував 29 тис. приплоду. Якщо брати до уваги, що кожна з пар із 500 тис. невільників могла б дати хоча б одну чи дві дитини, то можна отримати щонайменше 500 тис. дітей. Звісно, враховуючи це тільки мінімум можливого приплоду, то можна приблизно отримати щонайменше 1 мільйона втраченого волинського люду. Відновити людські втрати чи селянські господарства було неможливо. Частина невільників гинула під час переходів, а інша потрапляла до Криму і Туреччини збільшуючи кількість їх населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. 200 с.
2. Г. Л. Де Боплан. Опис України. / пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П.Борисюк. Київ, 1990. 305 с.
3. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1007 с.
4. Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року / Упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог: Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009. 270 с.
5. Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. Warszawa, 1851. 310 s.
6. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. Warszawa:Wydawn. Panstwowy Instytut, 1972. 214 s.
7. Kronika Marcina Bielskiego / [wyd. K. J. Turowski]. Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. Т. II (Ks. IV, V). 1222 s.

Література

8. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-і роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
9. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959. 209 с.
10. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2016. 299 с.
11. Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. 712 с.: іл.

12. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII : Козацькі часи до року 1625. Київ: Наукова думка, 1995. 624с.
13. Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні. *Жовтень*. 1986. № 4. С. 134 – 136.
14. Кримський А. Історія Туреччини. К.; Л., 1924. 226 с.
15. Кулаковський П. Князь Константин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської аргесії (кінець XV – перша третина XVI ст.) *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*, 2011. Вип.18. с. 67 – 83.
16. Кулаковський П. Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. *Острозька давнина*. Острог, 2016. Вип. 5. с. 28 – 53.
17. Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині XVI ст. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. с. 82 – 95.
18. Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. *Український селянин* : Зб. наук. пр. Вип. 12. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. С. 136 – 139.
19. Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник. Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. с.37 – 57.
20. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.; Ленинград, 1948.448 с.
21. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.: Университетская типография, 1887. 774 с.
22. Стороженко І., Плохій С., Мицик Ю. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. Дніпро, 1990. 308 с.
23. Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30 – 40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. с. 3 – 19.

24. Ульяновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009. 168 с.
25. Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60- ті рр.XVII ст. – поч. XVIII ст.). Київ, 1995.
26. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К. : Критика, 2005. 380 с.
27. Lasocki Z. O Tatarach d-ra Górkі. – Kraków, 1935. 23 s.
28. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. Warszawa : Wydawn. "Neriton", 2004. 297 s.

ДОДАТКИ

Таблиця 2.1.

Татарські напади на Волинь в XVI – першій половині XVII ст.

Дата нападу	Нападники	Територія, охоплена нападом	К-сть нападників	К-сть загиблих нападників	К-сть ясиру	К-сть звільненого ясиру	К-сть розорених міст і сіл
1506 р.	Перекопські татари	ВКЛ; Поділля; Волинь	30.000	20.000	100.000	0	Ясир відбито
1508 р.	Перекопські татари	Волинь		Розбиті			
1511 р.	Татари	Київщина; Поділля; Волинь		8.000			
1512 р.	Перекопські татари	Галичина; Поділля; Волинь	20.000	12.000		16.000	Спустошено Галичину, Поділля та Волинь
1518 р. жовтень	Перекопські татари	Волинь		1100			
1527 р.	Перекопські татари	Галичина, Волинь, Київщина (битва на Ольшаниці)	26.000	24.000		40.000	
1534 р. жовтень	Татари	Поділля; Волинь	10.000		15.000		Спустошено м. Заслав та інші міста і села

Продовження Таблиці 2.1.

1546 р.	Білгородськ і та очаківські татари	ВКЛ; Київщина; Волинь			Багато людей виведено в ясир		Спустошено багато поселень
1549 р. вересень	Татари	Галичина; Поділля; Волинь			«У неволю побрали та багато люду вимордо вали»		Спалено Перемирськ ий замок, зруйновано Єлтушків
1567 р.	Татари	Поділля; Волинь					Спустошено 351 поселення Волині
1569 р. (1570 р.)	Татари	Поділля; Волинь					Спустошено місто Рівне
1573 р.	Татари	Волинь		Напасників розгромлен о під с. Чернелівка			Спустошено маєтки князя В.-К. Острозького
1577 р. березень	Перекопськ і татари	Волинь. Кіш під м. Дубно					Спустошено Малин, Перемиль, Збитин, Озерці, Волиця, Золочівка, Дубляни та інші
1577 р. листопад	Перекопськ і татари	Волинь. Кіш під м. Заслав					Спустошено м. Буремль та села Волиця, Золочівка, Озерці

Продовження Таблиці 2.1.

1578 р. лютий	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Острог					Спустошено 56 поселень, у тому числі міста Білів, Жуків, Хорлупа та передмістя Клевани - Застава.
1578 р.	Татари	Волинь					Спустошено Берездівська, Дорогобузька, Дубенська, Острозька, Полонська волості
1583 р.		Волинь					Спалено місто Рожищі Луцького повіту та 20 поселень Кременецького повіту
1589 р. серпень	Татари	Поділля, Волинь. Кіш під м. Тернопіль	20.00 0				Спустошено міста Збараж, Колодне, Чернехів та села: Бадаринці, Купель, Медин, Плебанівка, Стриївка
1593 р.	Татари	Волинь. Кіш під м. Костянтинів			24.000		Спустошено м. Кузьмин, Краснопіл, Судилків та щонайменше 260 сіл Базалійської, Заславської, Костянтинівської, Любартівської, Остропольської, Полонської, Сутьжинської волостей

Продовження Таблиці 2.1.

1595 р.	Татари	Волинь; Підгір'я; Покуття					Спустошені Костянтинівська, Красилівська, Кузьминська, Любартівська, Остропільська волості
1603 р. серпень		Волинь					Спустошені поселення Кременецького повіту
1605 р. серпень	Татари	Волинь. Кіш під м. Звягель					Спустошено Звягельську волость
1611 р.	Татари	Волинь					«Татаре виїбрали Острожок»
1615 р. серпень	Татари	Волинь					Спустошені м. Козин Луцького повіту та с. Доманінка Кременецького повіту
1616 р. восени	Татари	Поділля; Волинь			«Людей много набрали»		Спустошені Берездівська, Звягельська, Лабунська, Любарська Острозька, Рівненська волості
1617 р. лютий	Перекопські татари під приводом Девлет Герей та турецьке військо	Київщина; Поділля; Волинь	20.00 0 татар та 30.00 0 турків				Спустошені Заславська, Любарська, Ляховецька, Полонська, Сулжинська, Ямпільська волості

Продовження Таблиці 2.1.

1617 р. восени	Перекопські татари	Волинь					Спустошено 47 поселень Жуківського, Мінківського, Судилківського, Вовківського, ключів Краснокорецької волості
1618 р. травень	Перекопські татари під проводом хана Девлет Геря	Волинь	20.000		30.000		Спустошено поселення Кременецького повіту
1618 р. вересень- жовтень	Перекопські татари під проводом Арка-мурзи	Волинь					Спустошені Берездівська, Дубенська, Звягельська, Лабунська, Люартівська, Острозька, Остропольська, Полонська, Рівненська волості Луцького повіту

Продовження Таблиці 2.1.

1621 р. січень	Татари	Волинь					Спустошено щонайменше 30 поселень Кременецького повіту
1624 р. січень	Ногайські і буджацькі татари	Поділля; Волинь	60.000	Татар розбито		Ясир звільне но	
1626 р. лютий	Татари	Галичина; Волинь					Спустошено Луцьк, Володимир, Збараж, Олика, Тернопіль, Львів
1630 р.	Татари	Волинь					Спустошено с. Букойма Луцького повіту
1640 р. лютий	Татари	Київщина; Волинь			30.000		Спустошені Рівненська та Александрівс ька волості з містами
1647 р.	Татари	Волинь			Багато людей виведе но в ясир		Спустошено м. Мельниця та волость

Джерело: Ворончук І. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.:
родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. 712
с.: іл.